

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

Кафедра «Економіка, організація та управління підприємством»

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

ПІДПРИЄМНИЦТВО І БІЗНЕС-КУЛЬТУРА

Конспект лекцій

Частина 1

Харків – 2012

Компанієць В.В., Полякова О.М. Підприємництво і бізнес-культура: Конспект лекцій: В 3-х ч. – Харків: УкрДАЗТ, 2012. – Ч. 1 – 58 с.

У конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання соціокультурних основ економічного розвитку та підприємницької діяльності, вивчення економічної культури на макро-, мезо- та мікрорівнях, у т.ч. особливості організаційної культури на залізничному транспорті України.

Конспект лекцій складається з трьох частин.

У першій частині докладно викладено базові концепції соціально-економічного розвитку, розкрито феномен «економічної культури», розглянуто особливості економічної культури України в контексті її історичного аналізу.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Іл. 1, табл. 2.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” від 25 листопада 2011 р., протокол № 4.

Рецензент

проф. М.Д. Жердєв

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

ПІДПРИЄМНИЦТВО І БІЗНЕС-КУЛЬТУРА

Конспект лекцій

Частина 1

Відповідальний за випуск Компанієць В.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 21.12.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

**Кафедра “Економіка, організація і управління
підприємством”**

В.В. Компанієць, О.М. Полякова

ПІДПРИЄМНИЦТВО І БІЗНЕС-КУЛЬТУРА

Конспект лекцій

з дисципліни

«ПІДПРИЄМНИЦТВО І БІЗНЕС-КУЛЬТУРА»

Частина 1

Харків 2012

УДК 338.24:008

Компанієць В.В., Полякова О.М. Підприємництво і бізнес-культура: Конспект лекцій: В 3-х ч. – Харків: УкрДАЗТ, 2012. – Ч. 1 – 55 с.

У конспекті лекцій послідовно викладено теоретичні і методологічні питання соціокультурних основ економічного розвитку та підприємницької діяльності, вивчення економічної культури на макро-, мезо- та мікрорівнях, у т.ч. особливості організаційної культури на залізничному транспорті України

Конспект лекцій складається з трьох частин.

У першій частині докладно викладено базові концепції соціально-економічного розвитку, розкрито феномен «економічної культури», розглянуто особливості економічної культури України в контексті її історичного аналізу.

Рекомендується для студентів спеціальності „Економіка підприємства” всіх форм навчання.

Іл. 1, табл. 2.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Економіка, організація і управління підприємством” від 25 листопада 2011 р., протокол № 4.

Рецензент
доц. М.Д. Жердєв

Зміст

Вступ	4
Лекція 1. Соціокультурні основи соціально-економічного розвитку	6
1.1 Концепції розвитку історії. Підходи до розуміння феномена «цивілізація». Лінійні та нелінійні теорії соціально-економічного розвитку	6
1.2 Лінійні теорії соціально-економічного розвитку	8
1.3 Концепція цивілізацій	11
1.4 Концепція Питирима Сорокіна	22
1.4.1 Ідеаціональна, ідеалістична і чуттєва культури	23
1.4.2 Ідеаціональна та чуттєва системи істини	26
1.4.3 Ідеаціональна і чуттєва системи етики	28
1.4.4 Розвиток економіки в умовах ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої культури	32
Лекція 2. Економічна культура: зміст, функції, структура, фактори формування	36
2.1 Визначення економічної культури	36
2.2 Функції економічної культури	42
2.3 Структура економічної культури. Підприємницька культура у складі економічної культури	44
2.4 Фактори, які впливають на формування економічної культури	48
Лекція 3. Аспекти історичного аналізу економічної культури України	50
Додаток А. Характеристика основних типів культурної ментальності (за П. Сорокіним)	54

ВСТУП

Ефективність господарської, у т.ч. підприємницької діяльності залежить від багатьох факторів. Але одним із базових факторів, який визначає специфіку господарського життя у різних країнах світу, є соціокультурний фактор.

Культурою пронизані усі сфери людської діяльності, у т.ч. сфери економіки та підприємництва, формуючи певні господарські цінності, стереотипи, норми господарювання у межах різних соціокультурних суперсистем (цивілізацій), які є характерними тільки для цих цивілізацій. Тому від того, наскільки у стратегії соціально-економічного розвитку певної держави враховані особливості менталітету, культури, у т.ч. економічної культури народу, буде залежати динаміка та ефективність соціально-економічного життя, ефективність підприємницької діяльності у державі.

Також важливим є урахування культурного фактора і на рівні окремого підприємства чи організації. Організаційна культура є нематеріальним чинником, який у суттєвій мірі визначає результати діяльності будь-якої організації, її конкурентостійкість.

На жаль, у сучасній економічній теорії, а також у реальному господарському житті українського суспільства і досі панує економічний детермінізм. І стратегія соціально-економічного розвитку нашої держави, і стратегії переважної більшості підприємств формуються без урахування соціокультурного фактора, що веде до негативних наслідків, провалу економічних реформ, а на рівні підприємств – до зниження мотивації, якості та продуктивності праці, психологічного виснаження працівників.

Тому підготовка кадрів якісно нового рівня повинна передбачувати вивчення таких дисциплін, які б дозволили майбутнім фахівцям враховувати соціокультурні фактори в

оцінці зовнішнього середовища та будуванні ефективної стратегії розвитку підприємств чи підприємницької діяльності.

Метою курсу «Підприємництво і бізнес-культура» є: формування у майбутніх фахівців уявлень про економіку і підприємницьку діяльність як складні сфери, стан яких значною мірою залежить від соціокультурного фактора, у т.ч. від його врахування у стратегії розвитку соціально-економічної системи будь-якого рівня; докладне ознайомлення із такими соціокультурними феноменами, як «економічна культура», «підприємницька культура», «організаційна культура».

Предмет курсу: господарські цінності, етичні принципи і норми в економіці, в т.ч. бізнесі та підприємницькій діяльності у вітчизняній і західній культурах; методичний апарат вивчення організаційної культури.

До **структури курсу** входить вивчення таких основних питань: лінійні та нелінійні концепції соціокультурної динаміки; сутність, функції та фактори формування економічної культури; особливості економічної культури України в аспекті її історичного аналізу; особливості формування та характерні риси менталітету народу та господарської культури, які склались у межах східнослов'янської та західної цивілізацій; теоретичні основи вивчення підприємницької та організаційної культури; основні типи організаційної культури, характеристика організаційної культури, яка склалась на залізничному транспорті України.

Курс базується на таких дисциплінах: «Основи духовної культури», «Філософія», «Етика», «Культурологія», «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Економіка праці», «Макроекономіка».

Лекція 1

Соціокультурні основи соціально-економічного розвитку

1.1 Концепції розвитку історії. Підходи до розуміння феномена «цивілізація». Лінійні та нелінійні теорії соціально-економічного розвитку.

1.2 Лінійні теорії соціально-економічного розвитку.

1.3 Концепція цивілізацій.

1.4 Концепція Питирима Сорокіна.

1.4.1 Ідеаціональна, ідеалістична і чуттєва культури.

1.4.2 Ідеаціональна та чуттєва системи істини.

1.4.3 Ідеаціональна і чуттєва системи етики.

1.4.4 Розвиток економіки в умовах ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої культури.

1.1 Концепції розвитку історії. Підходи до розуміння феномена «цивілізація». Лінійні та нелінійні теорії соціально-економічного розвитку

Багато століть історики, філософи, суспільні діячі намагалися відповісти на питання про те, в якому напрямі і як рухається історія і суспільство. І сьогодні для нас вельми важливим є розуміння основних уявлень про розвиток світової історії, народів і країн та відповідних їм концепцій суспільного, у т.ч. соціально-економічного розвитку.

Найвідомішими поглядами на розвиток історії, суспільства, які сформувались до кінця XIX століття, були такі: концепція «антипрогресу»; концепція циклічного розвитку історії; концепція «прогресу»; концепція «культурно-історичних типів», або концепція цивілізацій

Концепція «антипрогресу» бачила розвиток історії по лінії занепаду - колись існувало золоте століття, потім гірше – срібне, потім мідне і, нарешті, залізне (такого погляду дотримувалися практично всі мислителі античності).

Концепція циклічного розвитку історії бачила історію як циклічний процес, який повертається до початкової точки через багато тисяч років (цього погляду дотримувалися аж до

XVII століття, наприклад, такі відомі мислителі, як Макіавеллі або Віко).

Але в кінці XIX століття на арені суспільної думки зіткнулися дві протилежні ідеї розуміння ходу історичного процесу, які існують і втілюються у політиці і в наш час: це концепція «прогресу», яка відображує лінійну модель розвитку, і концепція культурно-історичних типів, або цивілізацій, яка відображує нелінійну модель розвитку суспільства.

Згідно із концепцією «прогресу», вся історія рухається в одному напрямі – «до кращого», при цьому як критерії «кращого» висуваються раціональні і матеріальні критерії – розвиток техніки і технологій, матеріальний добробут.

Весь світ ділиться, по суті, на дві частини: передові і відстаючі нації (культури, цивілізації). Вважається, що оскільки вся історія розвивається по одній лінії, передові нації (культури, цивілізації) йдуть на чолі, а відстаючі повинні неодмінно слідувати за ними, по цьому ж шляху. А якщо вони по ньому не йдуть, то їм необхідно допомогти: поставити їх на цей шлях.

По суті, ідеологія єдиного прогресу означає розвиток історії всіх народів по єдиній лінії, придушення самобутності національних культур. Вона формувалася достатньо довго, починаючи з Гізо, Гегеля і Конта. Зокрема, С. Булгаков зазначає, що ключ до розуміння теорії прогресу – філософія О. Конта, його закон трьох стадій, згідно з яким суспільство у своєму розвитку проходить три стадії: теологічне розуміння світу; метафізичне розуміння світу; позитивне, або наукове розуміння світу. Теорія прогресу, на думку С. Булгакова, хоча теоретично і заперечувала, нібито скасовувала необхідність релігії у людському житті, насправді стала для її ідеологів і послідовників своєрідною релігією [4].

Найбільшої сили ця концепція набула в XIX і XX століттях. В передову цивілізацію потрапила, перш за все, англосакська протестантська, або західна цивілізація. Міцно влаштувавшись в Англії і Америці, англосакська модель, правда, не без бою, перемогла в Західній Європі, а в XIX - XX століттях почала своє активне просування на схід Європи і на Російську імперію.

Але окрім лінійних теорій, існує і друга група – теорії нелінійного розвитку, які заперечують єдиний універсальний

закономірний соціально-історичний процес і інтерпретують розвиток людства як зміну історичних циклів, що не мають загального прогресивного напрямку. До них відносяться теорія цивілізацій, або культурно-історичних типів (локально-історичний підхід до феномена цивілізації), теорія соціокультурної динаміки П.Сорокіна, теорія світ-економік Ф. Броделя і У. Валлерстайна та теорії соціокультурної самобутності, які бачать соціально-економічний розвиток через призму релігійного світогляду, що сформувався у межах певної цивілізації. Ці теорії у ролі основної складової суспільства вважають культуру і економічну складову залежною від неї.

У межах концепції прогресу та протилежної їй концепції культурно-історичних типів, або цивілізацій, сформувались власні підходи і до розуміння феномена цивілізації:

1) **всесвітньо-історичний, унітарний підхід** (цивілізація як ідеал загального розвитку людства як єдиного цілого), представлений концепцією єдиного прогресу;

2) **історико-стадіальний підхід** (цивілізація як етапи прогресивного розвитку людства як єдиного цілого);

3) **локально-історичний підхід** (цивілізація як якісно різні, унікальні етнічні або історичні суспільні утворення) [6].

В цілому перші два підходи до розуміння феномена «цивілізація» відповідають лінійним теоріям прогресу або соціальної динаміки, які ми розглянемо більш детально.

1.2 Лінійні теорії соціально-економічного розвитку

Лінійні теорії соціально-економічного розвитку розглядають історичний розвиток суспільства як рух від примітивних господарських і соціокультурних форм до все більш складних, включають уявлення про стадії або ступені цього розвитку, які проходять всі суспільства і які закономірно змінюють одна одну. В цілому все людство мислиться як таке, що розвивається прогресивно, в одному напрямі, на основі універсальних законів, у тому числі універсальних економічних законів. До цих теорій можна віднести марксистську теорію суспільно-економічних формацій, теорію стадій зростання, теорію модернізації.

Теорія соціально-економічних формацій набула свого визнання на початку ХХ століття і саме вона панувала у радянській політичній економіці. Вона досить відома і тому ми не будемо зупинятись на ній.

На Заході в 50-60-х роках ХХ століття набули свого розвитку інші теорії лінійного соціального розвитку, які обґрунтовувались універсальністю техніко-технологічного прогресу та пов'язаних з ним форм господарського та соціального життя. Згідно з цими теоріями, розвиток технологій і відповідних їм форм виробництва викликає до життя і адекватні типи культури, і більш розвинуті західні суспільства є зразком для всіх інших, більш технологічно і економічно відсталих країн. Соціальні і культурні особливості різних регіонів світу розглядалися у межах цих теорій як другорядні по відношенню до універсальності техніко-технологічного і економічного прогресу. При цьому прихильники теорій прогресу, заснованого на техніко-економічному розвитку, вважали, що відсталі країни в цілях прискорення свого розвитку і послідовного досягнення більш високих стадій зростання можуть запозичити зразки соціально-економічного устрою - не тільки технології і технічні новації, але і інститути, норми, цінності – у більш розвинутих країн.

Типовою теорією універсального соціального прогресу на основі техніко-економічного розвитку є теорія стадій зростання американського економіста У. Ростоу. В ній описуються п'ять стадій економічного зростання і відповідного йому соціального прогресу, через які, як в теорії суспільно-економічних формацій, проходять всі суспільства, хоча кожне і має власну специфіку.

У. Ростоу ділить історію на п'ять основних стадій:

1) «традиційне суспільство» - що характеризується низьким рівнем продуктивності праці, переважанням в економіці сільського господарства. Ця стадія включає всі суспільства до капіталізму;

2) «перехідне суспільство» – що збігається умовно з домонополістичним капіталізмом;

3) «період зсуву» - пов'язаний з промисловою революцією і початком індустріалізації;

4) «період зрілості» - що характеризується завершенням індустріалізації і виникненням високорозвинутих в промислового відношенні країн;

5) «ера високого рівня масового споживання», в яку першими вступили США [6] .

Вся цивілізаційна конструкція У. Ростоу ґрунтується на принципі технологічного детермінізму, виходить безпосередньо з рівня технічного розвитку суспільства. Однобічність і недостатність такого підходу очевидна.

Парадигма лінійного, універсального розвитку з відтворенням західних зразків лягла і в основу теорій модернізації, що отримали особливе розповсюдження в 50-90-х роках ХХ століття. В той же час створювалися теорії постіндустріального суспільства і постмодерну, а в кінці 90-х - і теорії глобалізації, в яких в парадигмі лінійного прогресивного розвитку описуються соціальні реалії кінця ХХ-початку ХХІ в.

Американський соціолог і футуролог А. Тоффлер в роботі «Третя хвиля» (1980) визначив стадії, які людство проходить у своєму розвитку, як хвилі, що змінюють одна одну: на зміну традиційної цивілізації, заснованої на володінні землею, приходить індустріальна цивілізація, а за нею слідує третя хвиля - цивілізація, економічні, соціальні і культурні процеси в якій визначаються інформацією. На цій новітній стадії суспільно-економічного розвитку інформація складає основний капітал і багатство суспільства, специфіка її виробництва, розповсюдження, обміну визначає характер всіх соціально-культурних процесів [25] .

Але інформація сама по собі хоча і впливає на поведінку людини, суспільства, не може визначати її. Інформація - це лише одна із детермінант людської поведінки у всіх сферах буття, соціально-економічних та соціально-культурних процесів. Вона не може сама по собі впливати на зміну соціально-економічних процесів. Головним же чинником поведінки, а отже, і життя суспільства є цінності, рівень духовної культури особистості та суспільства, які і визначають їх вільний вибір і, відповідно, напрям майбутнього розвитку усіх систем суспільства від культури до економіки. Таким чином, концепція інформаційного

суспільства Л. Тоффлера також заснована на технічному детермінізмі суспільного розвитку, і є обмеженою.

Отже, усі теорії лінійного розвитку головною складовою суспільства вважають матеріальну складову – економіку, як систему, що спрямована на прибуток та матеріальний добробут та техніку, технологію, інформацію як складові матеріальної культури суспільства, які також спрямовані на матеріальний прогрес.

Класифікація цивілізацій, заснована на технократичному підході, економізмі, в принципі не може цілісно відобразити картину соціально-економічного розвитку усього людства у цілому. Людина і суспільство – це живий організм, який існує не тільки у матеріальному, але і в духовному, духовно-культурному вимірі. І як унікальною є кожна особистість, так унікальними є і людські спільноти, які мають різні культури та способи життєдіяльності, у тому числі в економічному просторі.

1.3 Концепція цивілізацій

Локально-історичний підхід до феномена цивілізації представлений М. Данилевським, А. Тойнбі і О. Шпенглером. Його ж дотримуються такі сучасні російські та українські вчені, як В. Тростников, О. Платонов, О. Панарін, І. Шафаревіч, О. Міняйло, Д. Львов, історик і богослов митрополит Іоанн Сничев, В. Якунін, В. Багдасарян, С. Сулакшин, О. Олейник, Г. Задорожний, І. Назаров, Ю. Павленко. Серед сучасних західних представників цього підходу – професор Самюел Хантінгтон, директор Орлінтонгського інституту стратегічних досліджень.

Чудовий російський мислитель Микола Якович Данилевський (1822-1885) у своїй книжці «Росія і Європа» [13] показав, що діючими особами всесвітньої історії є не народи і нації, як вважали раніше, а великі наднаціональні та багатонаціональні групи людей, які він назвав «культурно-історичними типами». Сьогодні такі групи отримали назву цивілізацій. Згідно з Данилевським, цивілізація не тільки може, але і повинна складатися з декількох народностей, бо чим ширше її етнічна база, тим вона сильніше і пишніше.

Історія, з погляду М. Я. Данилевського, розвивається як історія окремих цивілізацій або, як він говорить, «культурно-історичних типів», кожний з яких живе як цілісний організм: має епоху народження, молодості, розквіту сил, спадку і загибелі. Данилевський формулює надзвичайно глибоку і красиву точку зору на історію: «І прогрес полягає зовсім не в тому, щоб йти весь час в одному напрямі, а в тому, щоб виходити все поле, що становить терен історичної діяльності людства, на всіх напрямках» [13]. Іншими словами, «одновимірною» картина історії замінюється картиною «багатовимірною», рух йде по якомусь полю, в площині або в просторі. Свого часу М. Я. Данилевський був обсвистаний «прогресивною громадськістю» Росії, але його ідеї отримали несподівано бурхливий розвиток на Заході.

Освальд Шпенглер, німецький письменник, філософ і культуролог, в травні 1918 року випустив книжку «Захід Європи», що стала за влучним виразом одного з рецензентів, справжнім ревіємом по Заходу. Те, що М. Данилевський називає «культурно-історичним типом», О. Шпенглер назвав культурою. Епоху ж занепаду «культури» він іменує «цивілізацією». Для нас тут важливі наступні моменти. Те, що О. Шпенглер називає цивілізацією, характеризує, власне кажучи, тільки один з її типів, а саме «технократичну західну цивілізацію» (англосакську протестантську модель у своїй першооснові), яка і перемогла в Європі в ХХ столітті. О. Шпенглер характеризує занепад і передрікає загибель західної культури, науки, і відзначає, що згасаюча цивілізація зосереджує всі свої сили в одній галузі – в техніці.

Другий важливий момент полягає в тому, що О. Шпенглер також визнав самотні культури головними дійовими особами історичного процесу, своєрідними цеглинами в будівлі світової історії, відмінними одна від одної, в першу чергу внутрішнім духовним змістом і самосвідомістю народів. До речі, занепад і глибоку кризу західної цивілізації передрікав і М. Данилевський, який виказував думку про те, що на зміну германо-романському типу приходять новий культурно-історичний тип – слов'янський.

Незалежно від О. Шпенглера, також на початку ХХ століття, англійський історик А. Тойнбі (1889-1975) висуває теорію розвитку людства і налічує близько двох десятків цивілізацій. А.

Тойнбі у своїй узагальнюючій класифікації у тому числі виділив: «західний світ»; «православно-християнське, або візантійське суспільство», розташоване в Південно-Східній Європі і Росії; «ісламське суспільство», розташоване в аридній зоні, що проходить по діагоналі через Північну Африку і Середній Схід від Атлантичного океану до великої Китайської стіни; «індуїстське суспільство», розташоване в тропічній субконтинентальній Індії на південний схід від аридної зони; «далекосхідне суспільство», розташоване в субтропічному і помірному районах між аридною зоною і Тихим океаном [59].

М. Данилевський також сформулював дуже важливий для розуміння суспільного розвитку, вибору стратегії розвитку певної держави, її культури, політики, економіки "закон непередаваності". Цей закон він сформулював таким чином: "Начала цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє цивілізацію для себе при більшому або меншому впливі чужих, йому передуючих або сучасних цивілізацій. Передача і зміщення духовного і культурного начала одного культурно-історичного типу іншому смертельно небезпечно для відповідного суспільства» [13, с. 95, 96].

Далі цей закон підтвердили власними дослідженнями багато вчених. Але саме цей закон був порушений при реформуванні українського, російського суспільства та економіки та, на жаль, порушується і зараз.

Нині поняття цивілізації є основним для соціальних наук, за виразом знаменитого англійського історика Арнольда Тойнбі (1889-1975), «можливим для осягнення розумом полем історичного дослідження», тобто тією початковою одиницею, використання якої в науці дозволяє найкращим чином зрозуміти розвиток людства. Цей розвиток є не що інше, як народження, розквіт і загибель різних цивілізацій і їх взаємодія, діапазон якої тягнеться від плідної співпраці до смертельної ворожнечі. Ця модель історії фактично є загальноновизнаною і знаходить своє політичне віддзеркалення в доктрині багатополярного світу [59].

В концепції локально-історичного підходу цивілізація – це морально-релігійна, соціокультурна, суспільно-політична і

матеріально-виробнича система, яка складається історично, є стійкою та інтегральною, характеризується унікальною єдністю внутрішньої і зовнішньої форми і специфічним способом відтворення суспільного життя у всіх його виявах [6].

Цивілізаційний підхід переводить аналіз суспільного розвитку з горизонтальної, лінійної площини формаційного розвитку у вертикальну площину. Він розглядає всі три основні сфери суспільства (культуру, політику, економіку) як єдиний соціальний організм, у якого є своєрідний «стиль душі», «обличчя» і «стиль культури», що має релігійно-духовний, політичний соціальний і економічний зміст. При цьому базисом суспільного розвитку виступає вже не економіка, а культура даної країни, від якої залежить економічна система.

Основоположники теорії цивілізацій (М.Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі) під цивілізацією розуміли:

– культурно-історичний тип і відповідний спосіб життєдіяльності, властивий народу даної країни або групи країн, з'єднаних спільним культурним історичним і географічним ґрунтом [13, с. 95-126];

– цивілізація – це історично визначений спосіб національної життєдіяльності людей або, за О. Шпенглером, «habitus свідомого буття», який спирається на локальну культуру як сукупність морально-етичних цінностей, етичних законів і вікових традицій, що мають релігійну основу [68, с. 187].

У своїй фундаментальній праці «Захід Європи: Морфологія всесвітньої історії» (1918–1921) О. Шпенглер зазначає, що стиль або тип культури, який формує поняття «цивілізація», – це певний стиль або спосіб свідомого буття, який включає не тільки «умонастроения, мысли, жесты и поступки», але і «охватывает всю совокупность жизненных проявлений высшего порядка, как-то: предпочтение определенных видов искусств..., склонность к эзотеризму (Индия) или популярности (античность), к речи (античность) или письму (Китай, Запад), как формам умственного сообщения, тип государственных образований, денежных систем, и общественных нравов» [68, с. 193].

Сучасний дослідник цивілізації директор Інституту російської цивілізації О.О. Платонов визначає її як головну форму людської організації простору і часу, що виражається

якісними основами, які лежать в особливостях духовної природи народів, що становлять самобутній культурно-історичний тип. Кожна цивілізація являє собою замкнуту духовну спільність, існуючу одночасно в минулому і теперішньому часі і спрямовану в майбутнє, яка володіє сукупністю ознак, що дозволяють класифікувати її за певними критеріями [41].

Основні цивілізації в стародавньому світі були засновані на язичницьких релігіях та інших віруваннях (вчення елєатів; римське месіанство, ін.). Серед цих цивілізацій виділяються: давньогрецька (еллінська) цивілізація (X ст. до н.е. – I ст. до н.е.), давньоримська цивілізація, Давній Рим (Римська імперія – 30 р. до н.е. – IV ст. н. е., всього вона проіснувала 425 років), і єдиною цивілізацією стародавнього світу, що ґрунтується на єдинобожжі – на Синайському Законодавстві, – була старосєврейська (давньоізраїльська) (II ст. до н. е. – 135 р. н. е., всього вона проіснувала 1631 рік) [58].

У новому (за Різдва Христового) тисячолітті виникли нові цивілізації – це, перш за все, християнська цивілізація, що розділилася на три гілки: на початку XI століття на західно- (католицьку) і східнохристиянську (православну) гілки, а потім, через п'ять століть (у XVI ст.) від західної відокремилася ще одна – протестантська, яка, власне кажучи, і склала основу сучасної західної. Також у новому тисячолітті, на початку VII ст., виникає мусульманська цивілізація.

На думку С. Хантінгтона – американського політолога, творця геополітичної концепції «зіткнення цивілізацій», в сучасному світі існує 7 або 8 цивілізацій. Ось ці цивілізації: китайська, японська, індуїстська, ісламська, православна, західна, латиноамериканська і, можливо, африканська [61].

Коріння нашої православної цивілізації йдуть в далеке минуле, де їх живили соки трьох великих дохристиянських цивілізацій – Стародавнього Ізраїлю, Еллади і язичницького Риму, а духовні настанови спадкоємно передавалися їй християнською Римською імперією, а потім Візантією, зберігаючись в непошкодженому вигляді майже дві тисячі років.

Для кожної цивілізації були характерні як свої духовно-моральні закони, так, відповідно, і свій, унікальний тип культури, філософії і господарства, на які і впливали ці закони. У тому

числі це стосується розуміння сенсу господарської діяльності і таких найважливіших філософсько-економічних категорій, як праця, власність, багатство (бідність).

Як пов'язані між собою релігія, культура та цивілізація?

Отже, факт наявності в нашому житті цивілізацій можна вважати доведеним і загальноновизнаним фактом сучасної науки. Проте виникають питання: якою є природа цивілізацій і, відповідно, витoki численних відмінностей; чому ми спостерігаємо загибель цивілізацій. Також виникає питання про те, чи можливо розглядати економіку у відриві від певної цивілізації та як пов'язані між собою релігія, культура та цивілізація.

Аргентинський соціолог Ігор Андрушкевич порівнює цивілізації з плодом, наприклад з вишнею. Вишнева кісточка (в схемі - ядро), як носій видових ознак, що забезпечують генетичну спадкоємність, уподібнюється культу – релігії, а м'якоть, що живить кісточку і не дає їй засохнути, — культурі (духовно-моральна культура). І те, й інше захищається від зовнішніх дій щільною шкіркою — в цивілізації – це державні інститути, що включають армію, поліцію, митні служби і тому подібне (рисунок 1).

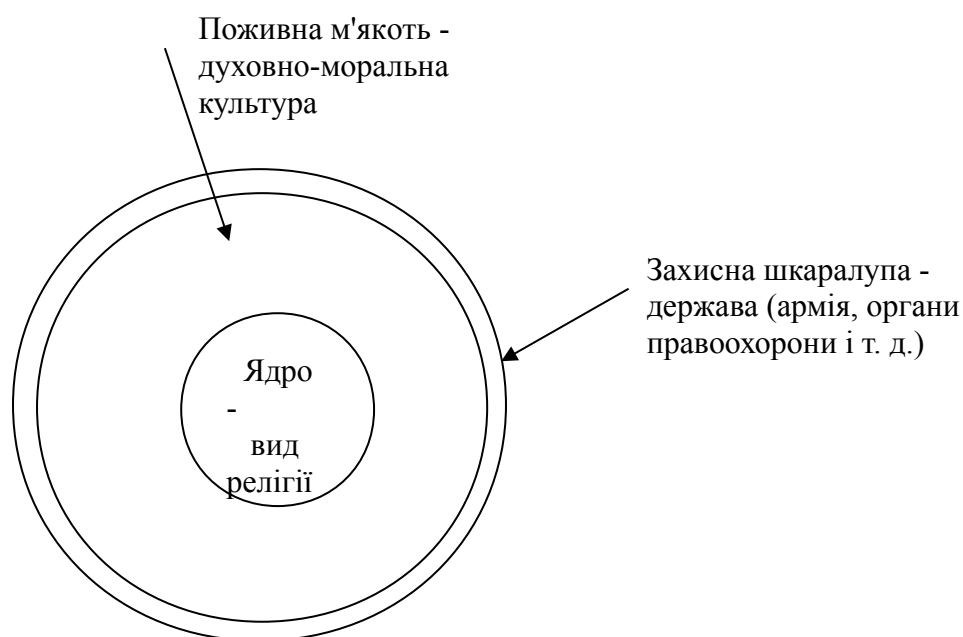

Рисунок 1 – Загальна схема розвиненої цивілізації,
запропонована проф. Ігорем Андрушкевичем
(Школа Ортего і Гассета, Аргентина)

Таким чином, ядро розвинутої цивілізації складає релігія (тип вірування), вона задає на догматичному рівні базові цінності, якими наповнюється культура і всі фундаментальні суспільні інститути, а захищає її держава [59].

До речі, і А. Тойнбі вважав, що в основі цивілізаційної єдності і відмінностей лежить релігійно-культурний ключ. І «еволюціоніст» О. Шпенглер, який не мислив богословськими категоріями, також вважав, що в основі цивілізаційної спорідненості знаходиться своєрідний (для кожної цивілізації) прафеномен, що має символічний характер і найбільш яскраво знаходить себе в особливостях релігійного і культурного життя відповідних народів [40].

Отже, специфіка цивілізації визначається типом вірування (релігією), який, власне, і породжує цю цивілізацію, а потім підтримує її самоідентичність і відмінність від інших цивілізацій. Тип вірування - це базис, над яким зростає надбудова, тобто тип суспільства (за Данилевським, "культурно-історичний тип"). Зрозуміло, чому це так. Специфіка суспільства визначається тими уявленнями про речі, зокрема про те, що добре, а що погано, які прийняті в цьому суспільстві, а ці уявлення повинні мати безумовний характер, інакше їх оспорюватимуть і виникнуть розбіжності. Безумовний же, незаперечний характер мають тільки догмати віри. Тому саме на підставі цінностей і норм релігії (віра) виникають такі інститути, як мораль і право.

Інститут моралі регулює дії людини в суспільстві за допомогою норм. Моральні норми одержують ідейне обґрунтування у вигляді ідеалів добра і зла, належного, справедливого. Виконання вимог моралі зовні санкціонується лише формами визнаної всіма духовної дії – суспільної оцінки, схвалення або засудження. Хоча існує і такий універсальний регулятор, як внутрішній моральний закон (совість), а також релігійний моральний закон, їх дія визнається далеко не всіма. Суспільство, окрема людина може сприймати, а може і відкидати цінності релігії, тоді його мораль базується на іншій вірі, наприклад в матеріальний прогрес, гроші.

Ця мораль з її цінностями розповсюджується на звичайну (повсякденну) діяльність людей у всі її сфери, у тому числі і в економічну. Тому для стабільності суспільного життя потрібен

більш жорсткий зовнішній регулятор, що не дозволяє егоїзму окремих громадян перейти ту межу, за якою починає руйнуватися соціум. Таким регулятором служить право. Але воно не виникає з нічого, в його основі лежить правосвідомість, тобто уявлення про те, що можна робити, а чого робити не можна, створюючи прийняті в даному суспільстві норми поведінки. А звідки береться правосвідомість? Критерієм розрізнення добра і зла може бути для людини тільки те, в що вона вірує. Таким чином, основою формування інституту права також є релігійні норми і цінності.

Пояснимо взаємодію релігії і культури. Культура походить від латинського *cultura* – обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування. І це не випадково, оскільки культура не може наслідуватись сама собою, без активної участі людини та суспільства.

Під культурою в широкому сенсі розуміється та складова середовища нашого існування, яка створена зусиллями самої людини в матеріальній, духовній і інтелектуальній галузі. Культура як даність рукотворна, штучна протиставляється природі як даності природній, і разом вони утворюють світ, що оточує нас.

Для відтворювання культури необхідні відповідні зусилля людини та суспільства і особливо це стосується духовної культури.

В широкому трактуванні культура включає духовні, діяльнісні і матеріальні (наочні) елементи: цінності і світогляд; норми моралі і права; людські сили і здібності, що реалізуються в діяльності (знання, уміння, навички, рівень інтелекту, етичного і естетичного розвитку, способи і форми спілкування людей); наочні результати діяльності людей (машини, споруди, результати пізнання, витвори мистецтва).

У культуру в такому широкому розумінні входять наука, освіта, технологія і техніка, у тому числі і побутова, організація громадського життя, мистецтво, література.

Також культуру прийнято ділити на матеріальну та духовну (нематеріальну) культуру. Духовна культура включає світогляд, систему морально-етичних норм, культурно-історичні традиції і

звичаї, стереотипи духовного буття, стиль в мистецтві, спосіб сприйняття минулого, характер фіксації знань.

За своєю суттю культура (духовна культура) повинна дати людині відповіді на чотири основні питання:

- 1) що собою являє навколишній світ (аспект знань);
- 2) навіщо людині дано життя (аспект цінностей – термінальні цінності, які відображають сенс життя);
- 3) якими саме засобами досягти цього сенсу, мети життя (аспект, який відображає норми поведінки, інакше його називають інструментальними цінностями);
- 4) кого вважати ближнім (хто є другом, а хто ворогом) - це аспект людських відносин.

Система відповідей на ці питання відображається в символах. Первинні відповіді на ці питання дає релігія, бо тільки вона відповідає на них, з одного боку, цілісно, оскільки із зовнішньої сторони є світоглядом, а з другого боку, дає відповідь на безумовному рівні. А поширює їх в повсякденне людське життя культура, у тому числі через наукову думку, твори художників, письменників, поетів, композиторів, побутові традиції, обряди, народну творчість, способи і форми спілкування людей.

Культура забезпечує розповсюдження, роз'яснення, збагачення (за способами вияву) тих цінностей, ідеалів, що дала релігія в різних типах, формах, в людських відносинах, видах людської діяльності, у тому числі господарській.

Основою культури є її головні цінності, ось як це зазначав Питирим Олександрович Сорокін: «Всяка велика культура є не просто конгломератом різноманітних явищ, співіснуючих, але ніяк один з одним не зв'язаних, а є єдністю, або індивідуальністю, всі складові частини якої пронизані одним основоположним принципом і виражають одну, головну цінність. Домінуючі риси витончених мистецтв і науки такої єдиної культури, її філософії і релігії, етики і права, її основних форм соціальної, економічної і політичної організації, більшої частини її вдач і звичаїв, її способу життя і мислення (менталітету) – всі вони по-своєму виражають її основоположний принцип, її головну цінність. Саме вона, ця цінність, служить основою і фундаментом всякої культури» [52].

Головні цінності задає, як ми вже зазначали, релігія. Релігійні цінності передаються від покоління до покоління саме через простір культури – освіту, виховання, мистецтво, повсякденне буття і стають генетичним кодом нації – носія певної релігії (традиції, стереотипи поведінки певний час зберігаються на рівні підсвідомого).

Але головні цінності певного суспільства і, відповідно, його культура можуть змінюватись. Цей процес відбувається протягом значних проміжків часу, періодів зміни поколінь під дією внутрішньої духовної кризи у суспільстві та зовнішнього впливу, у тому числі інформаційно-психологічного (що особливо характерно для ХХ та ХХІ століть).

Саме внутрішня духовна криза суспільства як сукупності особистостей викликає руйнування цивілізації, зміну культури. Ще А. Тойнбі наполягав на тому, що стрижньовим мотивом цивілізації є діалог людини з Богом, в якому людина виступає як вільна особа, що постійно відповідає на численні виклики, кожний з яких примушує її, кінець кінцем, вибрати між добром і злом. Тому розпад цивілізацій і всі розколи слідує в тойнбіанській системі з неправильно зроблених виборів, тобто з людського гріха [40].

Цивілізаційні координати (координати суспільства), що осягаються розумом, – економіка, право, частково культура, – мають горизонтальний вимір (духовна культура має як горизонтальний, так і вертикальний вимір). А от вектор релігійний, який задає ціннісні основи цивілізації, має вертикальний вимір, він зв'язує людину із Творцем. Релігійний вектор виходить за межі земного виміру і тому цілісне розуміння, пізнання розвитку цивілізації неможливе без релігійного осмислення і воно передбачує прийняття законів, які лежать поза земним виміром, законів духовних, законів інобуття (саме прийняття, а не їх емпіричний доказ). Тому і осмислення феномена цивілізації, зокрема православної цивілізації, а також відповідної системи господарювання – духовно-моральної соціально-економічної системи також неможливе без прийняття дії духовно-моральних законів.

Прийняття дії духовних законів допомагає зрозуміти, що саме у поведінці людей актуалізує можливість розпаду

цивілізацій. Відповідно до задуму Творця, людина повинна зростати у духовному вимірі та реалізовувати себе у культурному, економічному просторі, у сім'ї. Маючи окреслені Творцем перспективи та напрями руху, людина самостійно обирає, як саме їй рухатись, наближуючись до Творця або віддаляючись від нього, тобто виконуючи духовно-моральний закон або порушуючи його в усіх сферах земного буття, обираючи зло та гріх.

Розуміння того, що фокальною точкою, в якій сходяться усі виміри цивілізації (культури, економіки, права), є вільна особистість, обумовлює сприйняття історії суспільства як нелінійного процесу, який залежить від вільних людських виборів [40].

Дії людини і суспільства в цілому визначаються двома чинниками – розумом і вірою. Але якщо наука спирається на раціональний спосіб пізнання істини, навколишнього світу, то релігія оперує як раціональним (наприклад, це наукове богослов'я), так і перш за все ірраціональними способами. На відміну від наукових знань, які є раціональними, релігія опановує ірраціональну складову свідомості і тому віру в Бога, цінності певної релігії не може витіснити наука, а тільки інша віра (релігійна або нерелігійна), інша світоглядна система.

У міру того, як вплив певної релігії на всі сфери суспільного життя з різних причин стає більш слабким (відбувається так звана секуляризація), ці релігійні цінності і норми можуть відійти на другий план в суспільному житті, і тоді більший вплив на суспільне життя здійснюють цінності іншої системи вірувань і, відповідно, політичні, ідеологічні або правові інститути, економіка.

І інакше не може бути, навіть відкинувши релігійний світогляд, людина намагається зрозуміти значення свого життя, їй необхідні цінності і віра (в науку, в силу людини, в гроші, в силу партії). Прикладом може бути марксистсько-ленінська доктрина соціалізму, яку велика частина нашого народу, як визнавали багато вчених, зокрема С. Булгаков, І. Ільїн, М. Бердяєв, сприйняла як нову віру.

У період знецінення релігійної віри люди втрачають відчуття реальності іншого буття, його важливості для життя і

керуються тільки законами матеріального світу, і тоді на зміну релігійній вірі приходять інші системи світогляду і вірувань, псевдорелігійні, філософські: атеїзм, матеріалізм, соціалізм, а також економізм, синкретичні системи вірувань. Така зміна в структурі цивілізації – зміна її головних цінностей, тобто ядра, знаменує початок її кінця. Руйнується система цінностей, ядро цивілізації, змінюється культура як внутрішньоособистісна, так і зовнішня, спосіб життя людей і поступово гине сама цивілізація, а на її місці виникає інша. І ми маємо відповідні історичні приклади (зникнення Стародавнього Риму, Вавилону, Еллінської цивілізації).

Зараз ми спостерігаємо найглибшу кризу західної цивілізації. Її ще на початку ХХ століття описували П.Сорокін, О.Шпенглер. По суті та західна цивілізація, яка виникла на базі цінностей протестантизму, зараз вже не існує, на зміну їй прийшла постпротестантська – цифрова цивілізація, яка розповсюджує власні цінності, власну ідеологію та економічну систему на весь світ.

1.4 Концепція Питирима Сорокіна

До теорії нелінійного розвитку, що заперечує єдиний універсальний закономірний соціально-історичний процес відносять і концепцію соціокультурної динаміки видатного російського соціолога П.Сорокіна, яка була запропонована ще на початку ХХ століття.

Пітірим Сорокін на прикладі дослідження історичного і культурного розвитку Заходу блискуче описує три принципово відмінні типи культури (культурної ментальності): ідеаціональну, ідеалістичну і чуттєву. Причому, аналізуючи три відповідні системи істини, він відзначає, що історично вони виявлялися взаємно несумісними. В цілому Сорокін описує такі координати цих культур: їх ціннісну основу; особливості системи мистецтва; етики; права; системи істини і знання.

1.4.1 Ідеаціональна, ідеалістична і чуттєва культури

От як описує ідеаціональну культуру Заходу середніх століть (V - IX), яка за своєю суттю була християнською (період єдності християнської цивілізації), П. Сорокін: «Візьмемо культуру Заходу середніх століть. Її головним принципом або головною істиною (цінністю) був Бог. Всі важливі розділи середньовічної культури виражали цей фундаментальний принцип, як він формулювався в християнському Символі віри. Архітектура і скульптура середніх століть були «Біблією в камені». Література теж була наскрізь пронизана релігією і християнською вірою. Живопис виражав ті ж біблійні теми в лінії і кольорі. Музика майже виключно мала релігійний характер... Філософія була практично ідентична релігії і теології і концентрувалася навкруги тієї ж основної цінності або принципу, яким був Бог. Наука була всього лише прислужницею християнської релігії. Етика і право були тільки подальшою розробкою абсолютних заповідей християнства. Політична організація в її духовній і світській сферах була переважно теократичною і базувалася на Богові і релігії. Сім'я як священний релігійний союз виражала все ту ж фундаментальну цінність. Навіть організація економіки контролювалася релігією, що накладала заборони на багато форм економічних відносин, які могли б виявитися прибутковими, заохочуючи в той же час інші форми економічної діяльності, недоцільні з суто утилітарної точки зору (добродійність тощо). Пануючі вдачі і звичаї, спосіб життя, мислення підкреслювали свою єдність з Богом як вищу мету, а також своє негативне або байдуже ставлення до чуттєвого світу... Чуттєвий світ розглядався тільки як тимчасовий «притулок людини», в якому християнин всього лише мандрівник, що прагне досягти вічної обителі Царства Божого і шукає, як стати гідним, щоб увійти до нього. Коротше кажучи, середньовічна культура була єдиним цілим, всі частини якого виражали один і той же вищий принцип об'єктивної дійсності: нескінченність, надчуттєвість, надрозумність Бога – Бога усядиущого, всемогутнього, всезнаючого, абсолютно справедливого, прекрасного Творця світу і людини» [54, с. 429-430].

Ми навели таку велику цитату, щоб повніше охарактеризувати підхід П. Сорокіна до бачення суспільства і економіки, підхід, який використовував і І. Посошков, і представники східнослов'янської економічної думки, і ті сучасні вчені, які розглядають економіку лише як одну із складових суспільства у цілому, особливості якої визначаються саме типом культури. Як ми бачимо, саме культура, а точніше, домінуючі цінності культури, які мають коріння у певних віруваннях суспільства, визначають особливості суспільного життя у всіх його проявах. Саме ці цінності визначають особливості культурного життя (мистецтва, літератури), науки, філософії, системи етики і права, політичної організації суспільства і економічної системи. Коли домінантою є духовні цінності, маємо ідеаціональну систему, в якій економіка має службовий характер

Таку культуру Сорокін пропонував називати «ідеаціональною», відповідно до її прагнення до вищого трансцендентного ідеалу. Погодимось з тим, що правильніше було б іменувати її духовною, або соборною, як це робить митрополит Іоанн Снічов. На Заході занепад такої духовної культури почався вже в XII столітті, коли «з'явився зародок нового – абсолютно протилежного – принципу, який полягав у тому, що... тільки те, що ми бачимо, чуємо, відчуваємо, і сприймаємо через наші органи чуття – реально і має сенс. Поза межами цієї чуттєвої реальності або нічого не існує, або є щонебудь таке, що ми не можемо відчути, а це – еквівалент нереального, неіснуючого... їм можна нехтувати» [54,с.430]. Цей принцип, цінність і склали основу нової чуттєвої культури.

Її головні цінності матеріальні, духовність, ірраціональна складова буття не визнається, а визнається лише те, що можливо відчути, побачити, сенс людського життя розуміється в отриманні матеріальних благ, насолоди, комфорту, чуттєвого щастя, задоволення. У чуттєвому суспільстві головною системою стає саме економіка як система отримання матеріальних благ, багатства, прибутку, що дає можливість отримати відчуття задоволення. Наука, мораль, освіта, політика, простір матеріальної культури тепер повністю підкорюються економічним цінностям. Право на життя має лише те, що приносить матеріальну користь, вигоду. Саме у такому

суспільстві виникає політична економія, яка бачить сенс економічної діяльності лише у матеріальній площині.

Остаточному становленню чуттєвої культури передувало порівняно невеликий період (XIII-XIV ст.) панування ідеалістичної культурної системи. Вона охоплює надчуттєвий і надраціональний аспекти, „плюс раціональний і сенсорний, утворюючи собою єдність різноманіття” [54].

У центрі всесвіту Бог, Він управляє вселенною і життям людини, Він створює закони всесвіту і життя. «Закон Божий є вищим релігійно-етичним зразком, посилене втілення якого в недосконале земне життя є сенсом і виправданням всього нашого буття» [54]. Вищі, істинні цінності – це цінності духовні: мир і милосердя, любов і вірність, співчуття і некористолюбство. Так стверджує християнство.

«Людина є міра всіх речей», – заперечує гуманізм словами стародавнього язичницького філософа, проголошуючи своїм гаслом антропоцентризм. В центрі всього всесвіту стоїть людина, все повинне бути направлено до її земного блага, тут і зараз в цьому земному житті. Нібито нічого поганого на перший погляд, але що стоїть за цим: виправдання вад, себелюбство, прагнення до задоволень, користі, вигоди, доцільності і зрештою егоїстичний індивідуалізм, руйнування соборних основ людського життя і атомізація суспільства.

У XV ст. ідеаціональна культура на Заході продовжувала приходити в занепад, а чуттєва розвивалася і вже в XVI ст. стала домінантною. Дивно, але саме період з XII до початку XVI ст. знаменує панування католицтва в Західній Європі. А XVI ст. пов'язане з реформацією і виникненням протестантизму. В ньому і в чуттєвій культурі, незважаючи на всю аскетичність протестантизму і визнання вищих цінностей, можна знайти багато загального.

На Сході носієм і хранителем духовної (ідеаціональної) культури, вслід за полеглою Візантією, на довгі століття затвердила себе Православна Русь. Церковне віровчення, що ґрунтується на Божественному Одкровенні, стало світоглядною основою суспільного і державного життя на Русі.

Починаючи приблизно з XVI ст., коли нова чуттєва, а по суті своїй богоборницька культура перемогла в Європі остаточно,

Свята Русь і Захід стали не просто різними світами, але світами-антиподами, що сповідують полярні, несумісні один з одним системи світоглядних цінностей.

Не займаючись спеціально дослідженням православної східнослов'янської цивілізації, Сорокін, проте, дав блискучий опис процесу віровідступництва західного світу, що перетворився у IX столітті після відпадання від повноти уселенського православ'я на оплот бездуховності і войовничого антихристиянства [51, с.600] .

Кризу, яка на його очах розвивалася в західному світі на початку XX століття, він розглядає як системну і глобальну, що зачепила все життя західного суспільства, і причину її бачить в руйнуванні, вмиранні чуттєвої культури. Майбутнє ж він бачить в «розквіті нової великої ідеаціональної культури» [54].

Перед тим, як розглянути особливості економіки у різних типах культури, необхідно звернутись до того, що саме вважається істиною у різних культурах та на які етичні норми спирається суспільне життя. Особливо важливим є розуміння двох протилежних культурних систем – ідеаціональної та чуттєвої.

1.4.2 Ідеаціональна та чуттєва системи істини

Ось що пише П.Сорокін про ідеаціональну істину: «Ідеаціональна істина – це істина, що відкривається милістю Божою через його глашатаїв (пророки, містики, "отці церкви"), що виявляється чуттєвим способом за допомогою містичного досвіду, прямого одкровення, божественної інтуїції і натхнення. Така істина може бути названа істиною віри. Вона непогрішима і дає адекватне знання про достовірно реальні цінності» [53]. Звичайно, в різних монотеїстичних релігіях (іудаїзм, християнство, іслам) способи пізнання Істини (Бога) і істини (як правди про світ, людину) дещо відмінні. Але джерело її одне – Бог. Так, православне вчення стверджує, що Бог відкриває Себе, створений світ людині шляхом природного і надприродного одкровення. Природним одкровенням називають ті уявлення про Бога, людину і буття в цілому, які виникають у людини

природним шляхом на підставі пізнання нею самої себе; навколишнього світу («Чим більш я займаюся вивченням природи, тим більше зупиняюся в благоговійному подиві перед справами Творця», – так писав засновник сучасної бактеріології Л. Пастер [24, с. 487]; через життя – історію всього людства. Вчений-історик Мюллер відзначає: «тільки з пізнанням Господа і по ґрунтовному вивченні Нового Заповіту я став розуміти значення історії» [24, с. 487].

Головне Своє одкровення Бог повідомляє людям особливим, надприродним способом: Бог дає людині знання, необхідні для спасіння, безпосередньо Сам (істину відкриває Син Божий Ісус Христос), через ангелів і особливих праведних людей (пророки, апостоли, святі). Ця істина Божественного Одкровення є відображеною, перш за все, у Священному Писанні і Священному Переказі Нового Заповіту і в Старозавітній Біблії.

В ідеаціональній системі істини визнаються духовні закони і їх домінуючий вплив на суспільний розвиток і тому як наука, так і освіта використовують ці знання у поясненні того, що відбувається у суспільному житті. Чуттєва ж система є протилежною, вона не визнає духовного світу та духовних законів. Якою ж є чуттєва істина?

«Чуттєва істина суть істина відчуттів, що досягається органами чуттєвого сприйняття. Якщо наші органи відчуттів свідчать, що «сніг білий і холодний», то твердження істинне; якщо ж наші органи відчуттів показують, що сніг не білий і не холодний, то твердження стає помилковим», – так характеризує П. Сорокін суть чуттєвої істини [53]. Звідси витікають особливості системи пізнання в чуттєвій системі, такі важливі для розуміння особливостей наукової думки відповідного періоду, що склалася на Заході. Це розуміння особливостей чуттєвого пізнання, власне кажучи, і пояснює неповноту та помилковість основних напрямів західної економічної думки XVII-XX століть.

Інша назва системи чуттєвого пізнання – емпіризм. Ця система пізнання байдуже відноситься до надчуттєвої реальності (заперечення досвіду, віри, інтуїції). Природні науки витісняють релігію, теологію, філософію. Ставиться під сумнів до певної межі розум і логіка. Матеріальні цінності стають визначальними. Розвивається релятивістський, темпоральний і нігілістичний

склад розуму. Наука набуває утилітаристського, прагматичного, інструментального характеру.

Саме за часів панування чуттєвої істини і народилась західна політична економія, яка розірвала всякі зв'язки із філософією та релігією, у межах якої визнається тільки одна – грошова мета існування економіки, та народилась концепція економічної людини – раціонального егоїста.

Прагматичного характеру набуває, відповідно, і система освіти «головною турботою» якої є підготовка удачливих бізнесменів, ремісників, інженерів.. і т.д.», а не формування цілісного світогляду, передача цінностей культури [54, с.472] Така система освіти заперечує фундаментальність, соціокультурність і розвиває тільки професійні знання.

1.4.3 Ідеаціональна і чуттєва системи етики

Будь-яке інтегроване суспільство має моральні ідеали і цінності як щонайвище втілення його моральної свідомості.

Найвищі норми моралі дає ідеаціональна етика християнства. З IV століття нашої ери ідеаціональна етика християнства поступово досягає чільного положення в суспільстві і культурі, яке залишається незаперечним аж до XIII століття. Ці принципи у найчистішому вигляді узагальнені в Нагірній проповіді Господа Ісуса Христа. Моральні цінності християнської етики, що виходять від Бога, є абсолютними. Їх основним принципом, як зазначає П. Сорокін, є «всеосяжна, всепоглинаюча і всепроникаюча любов Бога до людини, людини до Бога і людини до людини. Їх пафос, характер походять з безмежної любові, з божественної милості, обов'язку і жертвовності, закладеної в них. Поблагословенна Божим даром людина — це дитя Бога, і вона освячена цією спорідненістю, незалежно від раси, статі, соціального становища, віку, вона сама по собі щонайвища цінність. Роблячи свої принципи абсолютними, християнство піднімає людину до найвищого рівня святості і захищає її від використання як засобу досягнення мети. Неможливим є більше прославляння або освячення

людини, ніж те, яким її удостоїла ідеаціональна етика християнства» [53].

Таким чином, Сорокін підкреслює, що щонайвищим освяченням і розумінням призначення людини є те, яке дає християнство. Це призначення людини відображене і в розумінні значення господарської діяльності, економіки в наукових концепціях східнослов'янської економічної школи.

А ось як характеризує П. Сорокін чуттєві етичні норми: «Будь-яка теорія, що визнає в рафінованій або грубій формі чуттєве щастя, насолоду, корисність, комфортність вищою цінністю, є чуттєвою системою етики. Всі утилітаристські, гедоністичні і навіть багато евідемоністичних систем етики є різновидом таких етичних ідеалів. Їх догмати добре нам відомі: «Максимум щастя для максимального числа людей. Вища мета — насолода. Давайте їсти, пити, веселитися, бо на завтра нас вже не буде..... Лови день. Купи автомобіль і будь щасливий » [53].

Мета цих систем етики – збільшити суму чуттєвого щастя, задоволення і комфорту, бо вони не визнають ніякої надчуттєвої цінності. Їх норми відносні, а не абсолютні, доцільні і мінливі залежно від людей, груп і обставин, в які вони залучені, а тому розглядаються як створені людиною. Якщо вони служать цілям щастя, то вони приймаються, якщо ні, то геть відкидаються. Найбільш яскраві вислови, які, на думку П. Сорокіна, характеризують етику різних типів культурної ментальності, ми навели у додатку А.

У ході розвитку західного суспільства ідеаціональна система етики, яка набула свого розквіту у IV- IX ст. (період єдності християнства), поступилася місцем менш жорсткій ідеалістичній системі етики XIII—XV ст. (X-XV ст. – період панування на Заході католицизму). А в XIV – XV ст. стала активно розвиватись чуттєва етика, ера розквіту якої наступила у сторіччя Ренесансу і Реформації (XVI ст.), а також спостерігається у XX ст. (XVII-XX ст. –період розквіту протестантизму).

П. Сорокін відмічає один важливий момент: хоча у кількісному виразі частка чуттєвої етики була меншою у порівнянні з часткою ідеалістичної та ідеаційної систем, «з якісної точки зору вона, безперечно, була панівною системою,

оскільки її елементи пронизували і витісняли формальні принципи ідеаціональної та ідеалістичної систем». Таким чином, XVII-XX ст. стали періодом панування в західному суспільстві чуттєвої етики та культури взагалі.

Зміну етичних цінностей західного суспільства впродовж XIII-XX ст. можливо побачити і з результатів дослідження П.Сорокіна, яке показує співвідношення прихильників абсолютних та релятивістських (етичних, інтелектуальних, естетичних) цінностей серед видатних мислителів за відповідні періоди часу (таблиця 1).

Таблиця 1 – Співвідношення прихильників абсолютних та релятивістських цінностей серед видатних мислителів за відповідні періоди часу [54, с 493]

Періоди	Релятивізм (у відсотках, %)	Абсолютизм (у відсотках, %)
400 - 500	0	100
500 - 600	0	100
600 - 700	0	100
700 - 800	0	100
800 - 900	0	100
900 - 1000	0	100
1000 - 1100	0	100
1100 - 1200	0	100
1200 - 1300	0	100
1300 - 1400	20.8	79.2
1400 - 1500	23.1	76.9
1500 - 1600	40.4	59.6
1600 - 1700	38.0	62.0
1700 - 1800	36.8	63.2
1800 - 1900	37.9	62.1
1900 - 1920	48.6	51.4

Коментуючи дані таблиці, П. Сорокін відмічає, що вони показують, «як релятивізм вищих цінностей від етичного *summum bonum* (вище благо) до істини і краси, відсутньої в середньовічний період, відродився в XIV столітті і у міру

зростання, з незначними відхиленнями в подальші століття, досягає свого максимуму в нинішньому сторіччі (XX). Ці цифри свідчать про прогресуючу релятивізацію всіх цінностей, релятивізацію, яка прагне позбавити цінності самої суті, щоб вони не могли далі бути ані нормами, ані цінностями». І далі він робить дуже важливий, у тому числі для розуміння процесів, які відбуваються у нашому нинішньому суспільстві, висновок. Він зазначає, що «..факт кількісного переважання абсолютизму (51,4 %) над релятивізмом (48,6 %) не повинен вводити нас в оману. Мала порція віскі або декілька крапель отрути здатні отруїти або інтоксикувати воду. Скачок релятивізму, скажімо, від 40 до 48 % достатній, щоб роздрібнити, поруйнувати етичні або будь-які інші цінності. Що ж до всіх цих цінностей, то ми живемо в століття їх надзвичайної релятивізації і руйнування. Вони, у свою чергу, є показником розумової і моральної анархії, бо цінність яка більше не універсальна, стає псевдоцінністю, іграшкою фантазій і бажань» [54, с. 493-494].

Також П. Сорокін дуже яскраво охарактеризував вплив етики протестантизму на формування на Заході нової економічної системи.

Він відмічає, що хоча і прихований за ідеаціональною фразеологією, характер етики протестантизму був головним чином утилітарним та чуттєвим. «Уміння робити гроші було оголошено ознакою Божої милості; більш того, воно було зведено до рівня першорядного обов'язку: "Ми повинні закликати всіх християн заробляти, наскільки вони зможуть, і зберігати все, що вдається; саме завдяки цьому вони стануть багатими", — проповідує Джон Уеслі. А ось твердження Бенджаміна Франкліна: "Чесність корисна, оскільки вона забезпечує хорошу репутацію; так само, як і точність, працьовитість, ощадливість, і саме з цієї причини вони є чеснотами... Пам'ятайте, що час — гроші. Пам'ятайте, що гроші мають природу, «що виробляє, плодоносить». Подібні погляди проповідують і представники інших протестантських течій.

Раннє і середньовічне християнство проголошувало багатство джерелом вічних мук: уміння робити гроші — *summae periculosae* (головна небезпека), вигоду - *turpe lucrum* (ганебна користь), позичання грошей — тяжким злочином, багату людину — першим

кандидатом на прокляття, якому важче буде увійти до царства Бога, ніж верблюду пройти крізь голкове вушко... Але Реформація і Ренесанс змінили цю точку зору. По неділях пуританин вірить у Бога і Вічність, у будні — у фондову біржу. По неділях його головна книга – Біблія, у будні гробух стає його Біблією. В результаті ми спостерігаємо паралельне зростання протестантизму, капіталізму, утилітаризму, плотської етики протягом всіх подальших сторіч» [54].

Спостереження П. Сорокіна впливу культури на особливості економічної системи продовжуються і далі. Вчений досліджує зв'язок між культурою та економікою та робить важливий висновок про те, що економічні системи суспільств, які мають різні культури, будуть суттєво відрізнятися одна від одної.

1.4.4 Розвиток економіки в умовах ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої культури

Отже, як стверджує П. Сорокін, економічні системи суспільств з різними типами культурної ментальності будуть докорінно відрізнятися одна від одної: «Економіка ідеаціонального суспільства докорінно відрізняється від економіки суспільства почуттєвого, і тому багато положень економічної теорії, які можуть бути застосовані до однієї з них, не можна застосовувати до іншої» [54, с.615-616].

Але все ж таки, які взаємовідносини існують між основними типами культури та економічними умовами? Ось як на це питання відповідає П. Сорокін. Передусім він зазначає, що універсальний лінійний прогрес економіки та суспільства не існує. Економічний розвиток підкоряється закону флуктуації від підйому до кризи, від процвітання до занепаду. Характер соціокультурної системи впливає на господарське життя не так прямо і безпосередньо, як на стан моралі, мистецтва, розвитку науки у певному суспільстві. Але у найбільш узагальненому вигляді такий зв'язок можливо описати. Так, П. Сорокін відмічає: «Якщо під економічними цінностями розуміти матеріальні блага, призначення яких, головним чином, задовольняти тілесні потреби, а цінність яких виявляється у тому, що вони є засобом

отримання відчуття щастя та задоволення, то логічно припустити, що ідеаціональні культури повинні бути економічно менш процвітаючими, ніж культури переважно чуттєві» [54]. Тобто якщо за критерій ефективності діяльності взяти лише матеріальну складову існування людини і суспільства, як це і розуміється у економічній системі та, відповідно, і в економічній теорії, сформованій у межах чуттєвої культури, то чуттєві культури є більш ефективними.

У суспільній свідомості, яка сформувалась у межах ідеаціональної культури, на першому місці будуть цінності духовні, суспільні, а вже потім економічні, тоді як у чуттєвій культурі саме економічні цінності будуть головними. В чуттєвому суспільстві економіка домінує над іншими складовими суспільства – духовною культурою, політикою, правом. А в ідеаціональному, навпаки, домінує духовна культура, яка задає напрям розвитку економіці, політиці, праву. Якщо в чуттєвому суспільстві досягнення матеріального благополуччя стає сенсом існування людини та суспільства, то в ідеаціональному – лише засобом.

На жаль, П. Сорокін включає в ідеаціональну культуру різні за своїм відношенням до навколишнього світу, людини та сенсу її життя релігії, наприклад, східне християнство, буддизм, релігії Індії. Тому і робить помилковий висновок відносно того, що в ідеаціональному суспільстві існує негативне або індиферентне ставлення до економіки. Але, якщо це цілком справедливе, наприклад, стосовно до буддизму, то ніяк неможливо віднести до східного християнства – православ'я. У східному християнстві негативним є ставлення до неправедно отриманої власності, багатства та ставлення до матеріального благополуччя як до сенсу життя. В іншому висновки П. Сорокіна справедливі.

По-перше, він вважає, що «переважно ідеаціональні суспільства виявляють тенденцію існувати в економічних умовах, рівень яких нижче (з чуттєвої точки зору! – відмічено мною), ніж рівень культур переважно чуттєвих». Але це не є закономірністю. На нашу думку, все залежить від того, яка саме культура у межах ідеаціональної розглядається. Так, для культури східного християнства цю тезу неможливо визнати цілком справедливою. Найяскравіший приклад – економічний стан Візантійської імперії

часів розквіту саме ідеаціональної культури, у порівнянні із станом розвитку західноєвропейських країн за той же період, коли на зміну ідеаціональній прийшла ідеалістична культура. Скоріше мова повинна йти про те, у якій стадії знаходиться ідеаціональна культура та чуттєва культура у певних суспільствах, які порівнюються: розквіту чи занепаду; та чи випереджує духовний розвиток суспільства розвиток матеріальний (закон необхідності випереджального розвитку духовної складової суспільства у порівнянні із матеріальною).

По-друге, коли мова йде про певне суспільство, П. Сорокін цілком правильно зазначає залежність між культурною стадією та економічним розвитком суспільства. Коли ідеаціональна культура йде до занепаду і посилюється чуттєва – економічна ситуація покращується (але не обов'язково у всіх частинах економічної системи). Наявність цих зв'язків пояснюється радикальною різницею в ментальності і навіть у поведінці носіїв чуттєвої і ідеаціональної культури, відмінністю, яка, у свою чергу, породжена різким контрастом між всією системою ідеаціональних і чуттєвих цінностей і особливо – цінностей економічних.

«Економічний підйом продовжується і в період ідеалістичної або змішаної культур, під час яких досягає більших вершин, однак найвищі рівні спостерігаються в часи повного розвитку чуттєвої культури, якраз перед її подальшим занепадом. Коли культура остаточно досягає зрілості, вона неминуче починає породжувати обставини («іманентні наслідки»), які діють як проти чуттєвої культури в цілому, так і проти економічного добробуту, що вважається однією з головних її цінностей. Дія цих сил, що виявляється навіть у періоди найвищого розвитку чуттєвої культури, веде її до занепаду..... Ці зв'язки можуть бути (принаймні, на якийсь час) перервані вторгненням випадкових зовнішніх сил, таких як чума, голод, війна. Вони можуть бути порушені і дією іманентних наслідків кожної культури. Але незважаючи на вплив усіх подібних обставин, встановлені нами зв'язки безсумнівно існували в історії Греції, Риму і Західної Європи, хоча і не завжди в повному і досконалому вигляді» [54].

Причина порівняно високого рівня економічного добробуту в період ідеалістичної культури теж цілком зрозуміла. Це період, коли можна насолоджуватися плодами високої економічної ефективності і разом з тим коли ще немає (або майже немає) руйнівних іманентних сил, породжуваних високорозвиненою чуттєвою культурою. Ці сили перебувають лише у своїй початковій стадії і до того ж знаходяться під контролем «заборон» (релігійних, моральних, юридичних та ін.) ідеаціональної культури, яка все ще є дієвою, функціонуючою та сильною, як і чуттєва складова. Таким чином, можна говорити про те, що всі економічні явища знаходяться в тісному зв'язку з усіма соціокультурними феноменами суспільства [54].

До речі, залежність між духовним станом суспільства (його ідеалами, цінностями) та розвитком економіки відмічає і С.Н. Булгаков у статті «Про економічний ідеал». Він зазначає, що коли суспільство починає зосереджуватися на матеріальних цінностях, це призводить до духовного занепаду, що у свою чергу призводить і до занепаду економічного. «Розкіш є перемога чуттєвості над духом, мамони над Богом в ідеальній душі і в цілому суспільстві; якщо керівним началом стає культ насолоди, ... ми маємо справу з розкішшю. Розкіш є зворотним боком і постійною небезпекою багатства... Духовний занепад, пов'язаний з розкішшю, рано чи пізно веде і до господарського занепаду...»[5]

Таким чином, як стверджують і С. Булгаков, і П. Сорокін, духовний стан суспільства впливає на стан господарської діяльності.

Отже, відмінність цивілізацій і культур, і характер їх взаємодії визначатиметься відмінністю фундаментальних цінностей, пов'язаних з релігією або віруванням. Культура розповсюджує цінності віри і пронизує усі сторони суспільного життя мораль, право, науку і освіту. У межах певної культури формується і неповторна економічна система, яка докорінно відрізняється від інших економічних систем.

Але наскільки важливе розуміння того, що існують різні, протилежні підходи до розвитку історії суспільства (мегаісторії), а саме концепції лінійного та нелінійного розвитку для

економічної науки та практики господарювання, розроблення економічної політики?

Справа в тому, що в залежності від прийнятої концепції можливі три основні моделі онтології макроекономіки.

1 Існує єдиний для всього людства, універсальний шлях економічного розвитку.

2 Існують два або декілька шляхів економічного розвитку (популярністю у свій час користувалася дихотомія економік ліберального і тоталітарного типів).

3 Існує безліч варіантів організації національних економік, що співвідносяться з їх цивілізаційною ідентичністю.

Відповідно до такої класифікації, економічна стратегія при першій моделі буде виглядати як наслідування і управлінська екстраполяція, при другій - як вибір альтернатив, при третій - як самоідентифікація.

Лекція 2

Економічна культура: зміст, функції, структура, фактори формування

2.1 Визначення економічної культури

2.2 Функції економічної культури

2.3 Структура економічної культури. Підприємницька культура у складі економічної культури

2.4 Фактори, які впливають на формування економічної культури.

2.1 Визначення економічної культури

Сьогодні вже досить багато вчених визнають значний вплив соціокультурного фактора на розвиток економіки, ефективність діяльності суб'єктів господарювання. У зв'язку з цим науковці звертаються до дослідження таких явищ, як економічна культура, у т.ч. організаційна культура.

Вперше на значення соціокультурного фактора у розвитку держави, соціально-економічної системи звернули увагу

представники східнослов'янської філософсько-економічної думки, зокрема С. Булгаков, Д. Піхно. Проривні для того часу дослідження щодо оцінки впливу релігії та культури на особливості економічних систем суспільства були зроблені видатними соціологами: західним – М. Вебером та російським – П. Сорокіним. На початку ХХ століття П.Сорокіним була запропонована концепція соціокультурної динаміки, яка дала основу для проведення досліджень взаємозв'язку між типами культурної ментальності та економічною системою суспільства. Але власне категорія економічної культури тоді вченими не розглядалась.

Принципово нова хвиля досліджень економічної культури виникла у кінці 70-х – на початку 80-х років. Тоді з'являються публікації зарубіжних вчених, зокрема Е. Шейна, Ж. Сапіра, Г. Хофстеда та інших, які були присвячені визначенню сутності, дослідженням національних особливостей економічної культури та культури фірми.

Дещо пізніше відповідними питаннями стали займатись і російські та українські вчені, зокрема О. Леонова, О. Семенов, Т. Соломанідіна, Р.В. Ривкіна, М. Алексеєва, А.В. Сур'як, Т. Гайдай, Т.О. Єфименко, Д. Богиня, М. Семикіна, В. Пилипенко, Е. Суїменко.

Але незважаючи на досить велику чисельність досліджень, до цього часу вчені не мають узгодженості щодо визначення категорії «економічна культура», її рівнів та складових, докладного пояснення комплексу її функцій, неповно освячені питання історичного аналізу економічної культури у дореволюційні часи, а також особливості економічної культури населення сучасної України.

На наш погляд, щоб з'ясувати зміст категорії «економічна культура», необхідно застосувати мультидисциплінарний науковий підхід з позиції насамперед таких наукових дисциплін, як соціологія, психологія, культурологія, філософія і, звичайно, економіка, для чого передусім розглянути підходи до визначення такого феномена, як культура.

Культура походить від латинського cultura — оброблювання, виховання, освіта, розвиток, шанування. Значення цього терміну спочатку було пов'язано із трудовою діяльністю

людини щодо освоєння навколишнього світу, а потім і з тією діяльністю, яка була спрямована на виховання, освіту, вдосконалення людської особистості. Так, видатний російський лінгвіст В.Даль писав, що культура - це «обработка и уход, возделывание, возделка, образование умственное и нравственное» [12, с. 217].

Культура – це досить багатовимірне суспільно-історичне явище. Нині фахівці виявляють від 250 до 400 і більше існуючих сьогодні визначень культури, що використовуються в різних наукових галузях, і кожне по-своєму відображає різні аспекти цього явища. Багатовимірність культури чітко простежується не тільки в різноманітті її визначень, а й у розмаїтті дослідницьких підходів до вивчення даного феномена.

На сьогоднішній день існують різні концепції культури: ціннісно-нормативна, діяльнісна, особистісно-атрибутивна, інформаційно-знакова. Кожна з них має право на існування, тому що відображає лише частину суті цього багатогранного, об'ємного поняття. Ціннісно-нормативне трактування культури - це визначення культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей. Діяльнісна парадигма культури розглядає її крізь призму людської (творчої) діяльності та її результатів. Особисто-атрибутивна концепція культури характеризує її як міру, якість соціальності індивіда, як те, що створено самою людиною, на відміну від того, що створено природою. Інформаційно-знакова теорія культури розглядає її як сукупність знакових систем та символів, своєрідний інформаційний багаж людини та суспільства.

У масовій свідомості культура виступає як щось нормативне, деякий зразок вчинків, внутрішньо властивий кожній людині. Досить часто культура ототожнюється з освіченістю, внутрішньою інтелігентністю. Також вона виступає як оцінна характеристика зовнішньої поведінки людини, дотримання нею норм етикету.

Власні підходи, у межах зазначених концепцій, до визначення цього складного феномена склались у філософії та соціології.

У філософському визначенні підкреслюється творча, пасіонарно-перетворююча сутність культури, яка визначається як

соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття та свідомості, спрямована на перетворення дійсності, на всебічний розвиток сутнісних сил людини.

Культура в соціології – це система духовних кодів, інформаційна програма, яка примушує людей сприймати те, що відбувається, певним чином, діяти саме так, а не інакше, оцінювати події та дійсність упереджено [61, с. 102]. Також соціологічний підхід визначає її як середовище, створене людьми. У центрі уваги – соціальна система організованих за допомогою норм та цінностей, функціонально корисних форм діяльності, що закріпилися у суспільній практиці та свідомості суспільства.

Культура суспільства, і матеріальна, і духовна, являє собою насамперед якісну характеристику людської діяльності. Носієм, власником культури, так само, як і суб'єктом діяльності, завжди є людина. Інша справа, що засвоєння особистістю елементів як загальної, так і конкретних видів культури залежить як від рівня розвитку культури в суспільстві, від її доступності, розвитку потреби в прилученні до неї, так і від індивідуальних здібностей, бажання людини.

Зрозуміло, що економічна культура - це феномен, який виникає завдяки «проникненню» культури суспільства, окремої особистості в економічну систему, економічні відносини. Яким же чином розуміють сучасні вчені цей феномен?

Можливо виділити декілька підходів до визначення економічної культури. Перший ми можемо охарактеризувати як економічний. У діалектичному зв'язку економіки та культури він підкреслює домінуючий вплив економіки на це багатогранне явище. Його, зокрема, відображує А.В. Сур'як.

За А.В. Сур'як, економічна культура як економічна категорія – це характеристика економічних відносин як способу, форми, результату творчої діяльності людей у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ [56, с. 9-10]. Але таке визначення повно характеризує тільки одну складову цього складного явища – економічні відносини.

Інший підхід до визначення економічної культури сформувався під впливом соціологічного розуміння культури, у тому числі у межах такого нового наукового напрямку, як

економічна соціологія. Чисельні визначення економічної культури при цьому можуть робити акцент на різних структурних елементах цього явища, не відображаючи його сутності. Але спільним, практично у всіх визначеннях, є відображення ціннісно-нормативного змісту економічної культури, а також її впливу на економічну поведінку.

Одне із перших визначень економічної культури Т. Заславської та Р. Ривкіної розглядає її як сукупність соціальних цінностей та норм, які виступають регуляторами економічної поведінки та виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку (цит. за [22]).

О. Леонова вказує на те, що «господарська» (економічна) культура – це мовби проекція економіки на сферу культури; правильно також і зворотне затвердження, відповідно до якого вона є проекцією культури на сферу економіки». А конкретний зміст цього поняття вона пропонує розуміти через такі елементи: «національні стереотипи способу життя; рівень і структура потреб, стереотипи споживання; культурні зразки господарських уявлень і господарської поведінки, норми й зразки соціальної взаємодії господарюючих суб'єктів, способи відтворення й трансляції цих зразків; організаційні форми існування господарської культури (перевага колективного або індивідуального типу діяльності, твердої або вільної регламентації взаємодії й т.п.); ціннісно-мотиваційне відношення до праці, багатства, накопичення (трудова етика), ступінь реалізації економічної мети та завершеності самої економічної діяльності; міра інтенсивності освоєння (обробки) економічного простору [34]. В цьому визначенні позитивним є підкреслення взаємодії двох систем – економіки і культури, але сутність явища воно не відображує, автор тільки перераховує складові економічної культури.

І завершуючи стислий огляд визначень економічної культури, наведемо ще два визначення. У першому домінує економічний підхід, у другому – культурологічний. І обидва вони містять певний перелік складових економічної культури.

В економічній енциклопедії за редакцією С.В. Мочерного економічну культуру визначають як сукупність прогресивних гуманістичних матеріально-духовних досягнень людей у різних

сферах соціально-економічної діяльності [18, с. 422 - 423]. Це визначення з акцентом на предметному змісті явища трактує економічну культуру тільки як певний результат людської діяльності в соціально-економічній сфері. Далі, при поясненні змісту цієї категорії, автори статті роблять декілька дуже важливих зауважень: визначають складові економічної культури в межах окремих економічних підсистем; вказують на культуру як соціальну пам'ять суспільства; виділяють особистісний та інституційний аспекти економічної культури. Вони виділяють, відповідно до поділу виробництва на матеріальне та духовне, матеріальний та духовний тип економічної культури. Матеріальний тип економічної культури охоплює сукупність речей, виробничих процесів, відносин людини і природи, різноманітні об'єкти власності, різні види економічних відносин між людьми в усіх сферах суспільного відтворення. Духовний тип економічної культури – сукупність економічних знань, виробничого досвіду та навичок, економічне мислення.

В іншій економічній енциклопедії дано визначення економічної культури як комплексу елементів та явищ культури, стереотипів економічної свідомості, мотивів поведінки, економічних правил, які забезпечують відтворення економічного життя. Економічна культура характеризує стан господарчої діяльності суспільства на певному ступені його розвитку та включає як матеріальний продукт, матеріальні послуги, речі, предмети, виробничі процеси, так і економічні знання, економічне мислення, господарський досвід людей [7, с. 426].

Таким чином, узагальнюючи зазначені підходи до визначення культури взагалі і економічної культури зокрема, сформулюємо власне визначення з точки зору системного, мультидисциплінарного підходу.

Економічна культура – це складне, комплексне явище, що включає в себе духовні, соціально-психологічні, матеріально-речовинні, економічні, адміністративно-правові аспекти. Це результат синтезу, взаємодії культури суспільства та господарської системи, спосіб освоєння людиною та суспільством економічної (господарської діяльності) на усіх її рівнях.

Економічна культура – це система соціально допустимих моделей, зразків діяльності людини в економічній сфері, яка існує на рівні колективної свідомості та іманентно притаманна її носіям на усіх рівнях господарської діяльності (людина-господарський суб'єкт, організація, суспільство). Це відкрита система, яка, з одного боку, відтворюється та транслюється, а з іншого – змінюється під впливом зміни суспільної свідомості та економічних факторів.

Вона містить у собі такі підсистеми, як цінності, норми, взаємовідносини, знання, вміння, символи, і втілюється в особливостях економічного мислення, свідомості, поведінки.

Це якісна характеристика економічної (господарської) діяльності, носієм якої є економічна свідомість (особистісна чи суспільна), характеристика, що відображується у певних результатах цієї діяльності.

На нашу думку, ціннісний зміст економічної культури можливо зрозуміти у відповіді на питання: заради чого виконується певна господарська діяльність, трудова діяльність (цінності-цілі); за допомогою яких засобів (цінності-засоби) та яким чином (технології, форми організації виробництва) виконується вона; які найважливіші ресурси вона використовує; які загальноприйнятні відносини виникають між людьми у процесі цієї діяльності.

Також для оцінки економічної культури, з'ясування її значення у конкретних наслідках, результативності економічної діяльності важливо розуміти економічну культуру як ресурс (актив), яким володіє певна соціально-економічна система будь-якого рівня чи певна особистість – учасник соціально-економічних відносин. Цей ресурс володіє певним потенціалом і повинен приносити користь суспільству та особистості.

2.2 Функції економічної культури

На основі аналізу публікацій, присвячених економічній та організаційній культурі, узагальнюючи та доповнюючи їх (як за функціями, так і за поясненням їх змісту), можливо виділити такі

функції економічної культури, які проявляються на різних її рівнях(макро-, мезо-, мікро):

- творча (збагачення, наповнення духовно-культурного змісту цінностей, норм, теоретичних знань практикою господарської діяльності, через що утворюються, наприклад, особливі форми господарської діяльності, такі як арт-лі, або збагачується, поповнюється теоретична економічна думка);

- інноваційна (вона є складовою творчої функції; інноваційність передбачує оновлення або формування нових форм та методів роботи відповідно до вимог зовнішнього середовища);

- фільтруюча за допомогою економічної культури відкидаються або зміцнюються цінності та норми, необхідні для розвитку економіки);

- меморіальна (відповідає за збереження та накопичення досвіду людства та суспільної пам'яті);

- трансляційна (передбачує спадковість культурного досвіду у часі та просторі);

- оціночно-регулююча в цілому та етична, зокрема (забезпечує як нормативну так і моральну регуляцію, контроль економічних процесів, людських відносин у процесі господарської діяльності);

- смислоутворююча та ціннісно-орієнтаційна (когнітивно-моральне оформлення сенсу, завдань людини та суспільства у просторі господарського життя);

- інтеграційна (забезпечує єдність інтересів працівників, держави, суспільства або єдність усвідомлених потреб діяльності різних суб'єктів господарювання, об'єднує в єдине ціле різні субкультури в межах однієї організації, створює відчуття ідентичності у працівників);

- адаптаційна (адаптація організації до зовнішнього середовища, а також забезпечення взаємного пристосування співробітників та організації);

- обмінна або комунікаційна (забезпечує взаєморозуміння та взаємодію);

- семіотична (знакова, яка передбачує знання, володіння, поширене відтворення мовної системи культури);

- рекреативна (така, що оновлює духовно-моральні сили людей, ті сили, які витрачаються у процесі господарської діяльності);
- мотиваційна (спрямовує поведінку господарських суб'єктів, працівників у певному напрямі);
- зберігаюча, охоронна та стабілізаційна (культура нейтралізує вплив негативних зовнішніх факторів, більш того, якісна організаційна культура є додатковим і навіть визначальним джерелом збереження як самої організації, так і її зовнішнього оточення в умовах соціальної та економічної нестабільності, кризи. Якщо домінантою організаційної культури та відповідно стилю поведінки організації є стабільність, визначеність, соціальна відповідальність, організація тим самим протидіє зовнішньому хаосу, невизначеності, безвідповідальності і таким чином захищає та зберігає себе як точки зростання майбутнього соціально-економічного підйому).

2.3 Структура економічної культури. Підприємницька культура у складі економічної культури

Для аналізу такого складного явища, як економічна культура, необхідно *виділяти її окремі підсистеми, елементи, рівні*.

Окремі дослідники аналізують структуру економічної культури, як і саму економічну культуру, з різних боків. І тому не існує загальноприйнятого розуміння як економічної культури, так і її складових. Спробуємо систематизувати різні бачення.

З точки зору економічних відносин, економічна культура включає у свій склад культуру виробництва, розподілу, обміну, споживання матеріальних та духовних благ.

З точки зору рівня економічного аналізу культури (макро-; мезо-; мікро-), її носіями виступають, відповідно, суспільство у цілому, колективні господарські суб'єкти (організації, підприємства, їх об'єднання, у тому числі корпорації) та індивідуальні господарські суб'єкти. Таким чином, на першому (макро-) рівні ми маємо економічну культуру взагалі, на другому (мезо-) рівні – організаційну культуру (культуру фірми), на

третьому (мікро-) рівні – культуру окремої особистості, яка хазяйнує (таблиця 2).

У визначеннях, які дають деякі вчені, зокрема В.В. Ліпов, А.В. Сур'як, виділяють економічну та господарську культуру. Це пов'язано з тим, що в економічній теорії розмежовують безпосередньо економіку, (економічну діяльність) та господарювання (господарську діяльність). Вчені по-різному розглядають зміст господарської та економічної діяльності і в одному варіанті вважають, що господарська діяльність - явище більш широке, ніж економічна діяльність, а в іншому – навпаки. Також часто ці поняття ототожнюють. Виходячи з цього і розглядаються категорії економічної та господарської культури. Оскільки у своєму дослідженні ми ототожнюємо поняття економіки (як домобудівництва) та господарювання, поняття економічної та господарської культури ми також будемо розглядати як тотожні.

Таблиця 2 – Типи, суб'єкти та рівні аналізу економічної культури (вертикальний зріз)

Тип культури	Суб'єкт культури	Рівень економічного аналізу культури
Економічна (господарська) культура	Суспільство	Макрорівень
Організаційна культура підприємства (культура фірми, корпоративна культура)	Колективні господарюючі суб'єкти	Мезорівень
Культура індивідуума	Індивідуальні господарюючі суб'єкти	Мікрорівень

В економічній (господарській) діяльності необхідно виділити особливий вид діяльності, відомий як підприємницька

діяльність. Ці види діяльності мають як спільні, так і відмінні риси, і тому у складі економічної культури слід виділити окремо культуру підприємницької діяльності, на ній докладно ми зупинимось у наступній лекції.

Ж. Сапір, спеціаліст з проблем розвитку радянської і російської економіки в інституціональному аспекті, виділяє три рівні економічної культури: теоретичну економічну культуру (набір аксіом панівного напрямку економічної думки); економічну культуру індивідів, які приймають рішення; економічну свідомість всього населення. Суттєво не заперечуючи йому, внесемо деякі уточнення.

Як спосіб засвоєння господарської діяльності, економічна культура включає: теоретичну економічну культуру - знання; практичні знання - господарський досвід, вміння та навички; відповідні, загальноприйняті типи економічної поведінки.

А з точки зору системного аналізу в економіці наявні дві підсистеми: управляюча і керована, тому слід розглядати економічну культуру осіб, які приймають управлінські рішення, та економічну культуру населення у цілому. Виділення в окремий об'єкт аналізу економічної культури осіб, які приймають управлінські рішення, важливо, оскільки вони займають особливу позицію в соціально-економічних відносинах: саме від знань, цінностей, моралі, поведінки управлінців у першу чергу залежить стан економічної культури як на рівні організації, так і на рівні суспільства у цілому.

У перспективі «минуле-сучасне» можна виділити економічну культуру як соціальну пам'ять минулого та як сучасний її прояв. Уявлення про згаданий конструкт як про соціальну пам'ять суспільства тлумачиться, як особлива мова цінностей, знання норм, вимог і санкцій, присвоєння яких пов'язує нові покоління людей з попередньою історією, дає їм змогу оволодіти досвідом та примножити його [18, с. 422 - 423].

Економічна культура, як і культура взагалі, включає матеріальні, нематеріальні (у т.ч. духовні) і діяльнісні складові. До матеріальних складових економічної культури відносяться засоби виробництва, що використовуються, і продукти матеріального виробництва. До діяльнісних — уміння, навички, досвід людей і технології, які використовують у процесі

господарської діяльності. Найбільш складною є нематеріальна складова економічної культури. На нашу думку, вона включає безпосередньо духовні та соціально-психологічні складові (цінності, економічну свідомість, у тому числі економічну ментальність) та знаннєво-інформаційні (знання та інформацію), а також правові та адміністративні норми економічної діяльності. Якщо дещо розширити діяльнісний компонент, до його складу можливо віднести типи економічної поведінки, норми і зразки соціальної взаємодії суб'єктів, що хазяйнують, організаційні форми здійснення економічної діяльності, які закріплені у практиці, але своїм корінням мають економічну свідомість.

Матеріальні, діяльнісні й нематеріальні складові економічної культури нерозривно пов'язані між собою і впливають одна на одну. Однак при цьому матеріальні і діяльнісні компоненти значною мірою є втіленням і проявом нематеріальної, у першу чергу духовної та соціально-психологічної складової економічної культури.

Ядром економічної культури є свідомість, у тому числі економічна свідомість суб'єктів господарювання.

Як специфічний вид культури економічна культура найбільш концентровано виражає результати діяльності людини в економічній сфері, накопичений суспільством економічний досвід. Вона характеризує рівень економічних знань населення, умінь і навичок господарювання, розвиненості знання і мислення. Економічна культура відбиває повноту пізнання і використання економічних законів, трансформацію їх об'єктивних вимог у мотиви господарської діяльності людей. Вона визначає реалістичність і дієвість економічної політики, обумовлює якість керування й ефективність здійснюваних реформ.

Також необхідно з'ясувати зв'язок у складному ланцюгу «культура - свідомість – мислення - поведінка, її результати». Економічна культура в основному своєму спрямуванні є регулятором економічної поведінки. Це відбувається таким чином: економічне мислення як процес і як форма прояву економічної свідомості формує загальний тип економічної поведінки, а конкретні прояви цього типу поведінки залежать від стану економічної культури, у тому числі економічної свідомості суб'єкта.

Господарська (економічна) культура характеризується цінностями двох типів. По-перше, це цінності і норми, що утворюються в результаті проекції на сферу господарства універсальних цінностей: "індивідуалізм" – "господарський індивідуалізм", "змагальність" – "економічна конкуренція" і т. п. По-друге, це власні базові цінності і норми. Базові цінності господарської (економічної) культури формуються в процесі господарської діяльності і безпосередньо регулюють її, забезпечуючи реалізацію її функцій. Як базові цінності господарської (економічної) культури можна виділити працю, власність, багатство, раціональність, професіоналізм.

2.4 Фактори, які впливають на формування економічної культури

Носієм, власником культури, як і суб'єктом діяльності, завжди є людина. Разом з тим економічна культура втілена в інституціональних структурах, технологіях, матеріальних продуктах праці. Однак про яку б складову - матеріальну чи духовну не йшла мова, економічна культура завжди виступає якісною характеристикою економічної (господарської) діяльності у конкретних результатах.

Економічна культура, як будь-яка соціальна система, містить два аспекти – індивідуальний (особистісний) та інституціональний. Особистісний аспект пов'язаний із індивідуальною економічною культурою певного суб'єкта господарювання, у свідомості якого, у залежності від рівня духовності, культури, інтелектуальних здібностей, рівня потреб, особистісних характеристик, відбивається економічна культура суспільства. Але господарюючий суб'єкт не тільки сприймає існуючу у суспільстві економічну культуру, але й активно змінює її, змінюючи свої погляди, мислення, знання, вміння, поведінку, впливаючи на світ економічних відносин певним чином.

Особливий вплив на зміну культури взагалі та економічної культури зокрема здійснює поведінка еліти, лідерів – передусім політичної еліти, яка очолює країну, а також еліти духовної, культурної, інтелектуальної (священство, освітяни, науковці).

Глибинною основою суспільної свідомості і культури суспільства є його менталітет. У сучасній філософії під менталітетом мається на увазі глибинний рівень колективної і індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме, сукупність установок і нахилів індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, почувати і сприймати світ певним чином. Це те, що визначає і складає особливості світосприймання кожного окремого народу, те, що виділяє його серед інших і визначає характерні цьому конкретному народові властивості психологічного ґрунту його культури [61].

Менталітет у свою чергу, формується під впливом культуростворюючої релігії, а також низки інших базових факторів – природно-географічних, історичних, політичних. Саме ці базові фактори впливають на формування менталітету і у купі з ним визначають відповідну національну соціально-економічну модель, модель і характер економічної культури.

Формуючись історично, століттями, менталітет містить базові цінності і здатність людей сприймати знання, ті чи інші правила і норми поведінки. При цьому культура, як складний соціальний феномен, не тільки містить у собі ментальність, як одну зі своїх основ, але і визначає форми прояву цієї ментальності. Суспільна свідомість взагалі включає як глибинний – ментальний рівень, так і підповерхневий (парадигма) та поверхневий. Але якщо два верхніх рівні суспільної свідомості не є стійкими, особливо поверхневий, який може змінюватись упродовж десятиліття, зміна глибинного рівня відбувається досить тривалий період (століття). Тому економічна культура, сформована у межах певної цивілізації, має досить унікальний характер, що необхідно пам'ятати при здійсненні будь-яких соціально-економічних перетворень.

Лекція 3

Аспекти історичного аналізу економічної культури України

Які ж риси мала економічна культура, сформована у межах православної цивілізації?

По-перше, треба зазначити, що дореволюційний етап розвитку більшої частки нашої держави відбувався у межах Київської Русі, а потім Російської держави. Ідеалом хазяйнування були принципи православної господарської етики, про які ми писали у відповідному розділі дослідження. Як приклади, які задавали ідеал того, що ми зараз називаємо економічною, діловою, організаційною культурою, можна навести: «Повчання Володимира Мономаха» (XII століття) [42, с. 78-79] – своєрідний катехізис для голови держави, який у тому числі містить моральні і культурні основи господарювання; «Рукопис князя Всеволода» (XIII століття) [42, с. 81-82] – унікальну пам'ятку російської економічної думки, яка містить у собі «Статут купецької корпорації у Великому Новгороді»; «Домострой» Сильвестра (XV століття) [17].

Правила домострою зробили величезний вплив на господарську діяльність, підприємництво, державну економічну політику як свого часу, так і на майбутнє, визначивши еталон господарювання і підприємницької діяльності. Принципи домострою вплинули і на формування східнослов'янської філософсько-економічної думки.

Перші два розділи «Домострою» присвячені головним питанням у житті православної людини: упорядкуванню духовного та родинного життя, стосунків з ближніми. Автор підкреслює усі основні положення християнського вчення: необхідність любові до Бога, до ближнього, шанування влади, поваги до старших за віком, братських стосунків з рівними та опіки молодших, надає культурні зразки моральних відносин між членами родини, між господарем (господинею) та працівниками. Дуже детально описує Сильвестр ознаки неправедного життя, у тому числі у ставленні до людей в господарському процесі, попереджає про наслідки неправедності для всієї сім'ї. І так само детально описуються праведні справи, у тому числі в господарському житті, і заохочення за праведність. Сильвестр підкреслює неприпустимість накопичення неправедного

багатства і говорить, що милостиня приємна Богу тільки від праведної праці. В цьому ж розділі автор підкреслює необхідність жити, витратити кошти відповідно до отримуваних доходів.

Власне господарському життю присвячена третя частина «Домострою», вона про те, як планувати господарське життя, вести облік і контроль, про розподіл обов'язків, про те, як виховувати, карати і заохочувати, як вести торгові справи, готувати і берегти запаси, брати позику, приймати гостей і поводитися в гостях, про правила ділового етикету.

Тут ми бачимо і чітку організацію домашнього виробництва, і культуру, дисципліну праці, правила мотивації і взаємостосунків керівника (господаря, господині) і підлеглих (домочадців, слуг), і елементи того, що ми зараз називаємо кадровою політикою: і заохочення, і покарання, і милосердя, і жорсткість, але не жорстокість до неприпустимих етичних вчинків, і виховання власним прикладом. Це ті елементи, про які часто забувають сучасні керівники. Тут же ми можемо побачити виховання виробничої культури, культури своєчасної сплати податків і боргів, рекомендації отримання додаткового прибутку від раціонального господарювання і чудові правила того, що ми зараз називаємо діловим етикетом, але не формальним, а таким, що йде від душі (наприклад, перед тим, як розглядати господарські справи, за звичай було пригостити купця, партнера у господарських справах, вшанувати його приємною бесідою).

Як документ епохи ринку, що тільки формується, до того ж епохи, обтяженої політичними потрясіннями, «Домострой» відобразив у собі постійну нестійкість ситуації, яка загрожує будь-якому господареві. Звідси його прагнення звести до мінімуму залежність від зовнішнього середовища, культ дбайливості, ощадливості. Звідси ж і особлива турбота про підтримку репутації; адже доля у будь-який момент могла обернутися так, що без допомоги сусідів і навіть чужих людей під питанням виявився б не тільки добробут людини, але і її життя.

Взагалі увесь «Домострой» є найяскравішим зразком православної господарської культури.

Наступним зразком економічної культури у дореволюційні часи була добре налагоджена система купецьких гільдій, зі своїм кодексом честі, правилами роботи, системою присвоєння

статусів. Купець першої гільдії за своїм положенням відповідав званню дійсного статського радника, за воїнським партикуляром – генерал-майору. Купець першої гільдії мав право здійснювати міжнародні перевезення у режимі «зеленого коридору». За усю історію Російської імперії не було жодного судового розгляду за контрабанду по відношенню до купців першої гільдії.

З розвитком підприємництва, коли виникла необхідність формування загальних принципів саме підприємницької діяльності з урахуванням норм моралі та культурних ідеалів хазяйнування, було розроблено «Сім принципів ведення справ у Росії», перший з них звучить так: «Прибуток важливіше за все, але честь вище за прибуток» [48].

Основні риси економічної (господарської) культури вітчизняних підприємців кінця XIX –початку XX ст. такі [15]:

- сполучення високої моральності, принципів християнської господарської етики та господарських чеснот (раціоналізму, заповзятливості, старанності, правдивості, точності у ділових стосунках);

- сприйняття багатства, влади, діла як обов'язку перед Богом, державою, суспільством, власними робітниками і, як наслідок, турбота про власних працівників, щедre благодійництво – те, що ми зараз називаємо соціальною відповідальністю;

- сімейний та соціальний характер підприємництва [29];

- ставлення до праці як до чесноти, способу зростання особистості, перетворення навколишнього світу [28];

- взаємна довіра, яка пронизувала усі внутрішні та зовнішні стосунки; так, широко розповсюдженим було таке явище, коли договори складались лише на основі чесного слова, яке було скріплено не документом, а хресним знаменням;

- висока вимогливість до ділових якостей людей;

- культ чесної конкуренції, турбота про якість продукції ;

- жива присутність господаря на всіх етапах розвитку справи;

- соборність, яка проявлялась як у зовнішніх, так і у внутрішніх відносинах на самому підприємстві, особливо це проявлялось в артільних формах господарювання [28].

Звісно, що не кожному підприємцеві чи господареві у реальному господарському житті були притаманні усі означені якості, зокрема висока моральність, але ці характеристики

вважались нормою життя, і коли вони порушувались, це засуджувалось суспільною думкою.

Взагалі, уся економічна культура на усіх її рівнях і за всі часи з моменту прийняття православної віри князем Володимиром поступово набувала таких рис:

- духовність (пріоритет духовного над матеріальним, хазяйнування повинно не заважати, а навпаки – сприяти спасінню душі, яке є головним) [27] ;

- спосіб споживання (стандарт повсякденного життя): «істинне благополуччя - спокій душі і совісті»;

- соборність;

- жертовність (принесення власних інтересів у жертву заради інтересів іншої людини, колективу, громади, держави);

- сприйняття праці як чесноти, способу творчого перетворення світу, зростання особистості, працелюбство [28];

- особлива система організації і мотивації праці [28];

- служіння (Богу, царю, Батьківщині, народу, громаді, родині), відповідно – соціальна відповідальність;

- ставлення до влади, багатства як до обов'язку перед Богом, державою, суспільством;

- взаємна довіра;

- справедливість;

- благодійництво;

- чесність;

- прагнення до самозабезпечення (самостійності, автаркії);

- емоційність (примат емоційності над раціональністю, голос серця важливіше, ніж холодний розум).

Після революції християнська економічна (господарська) культура була практично знищена: не стало купців і підприємців, справжніх хазяїв, носіїв цієї культури, в народі за часи репресій, колективізації, індустріалізації під тиском командно-адміністративної системи та партійної ідеології знищували як віру, так і риси справжнього господаря. Звичайно, в економічній культурі радянського періоду збереглися і позитивні риси: відповідальність, служіння Батьківщині, колективізм (замість соборності), в нас не було культу матеріального, культу багатства, ніколи не були у шані вори, грабіжники державного майна. Однією з головних рис була соціальна спрямованість економіки. Аналізуючи минуле і відбудовуючи наше майбутнє, все ж таки хотілося б поступово повертатись до тих ідеалів, які віками були зразками наших предків і які все ще збереглися у глибині нашої колективної свідомості.

Додаток А

Характеристика основних типів культурної ментальності (за П. Сорокіним)

Характеристика етичних норм у різних типах культурної ментальності (за П. Сорокіним)

Идеациональные этические нормы Христианство

«Не собирайте себе сокровищ на земле, где моль и ржа истребляют и где воры подкапывают и крадут, но собирайте себе сокровища на небе, где ни моль, ни ржа не истребляет и где воры не подкапывают и не крадут».

«Никто не может служить двум господам: ибо или одного будет ненавидеть; а другого любить; или одному станет усердствовать, а о другом не радеть. Не можете служить Богу и мамоне. Посему говорю вам: не заботьтесь для души вашей, что вам есть и что вам пить, ни для тела вашего, во что одеться».

«Ищите же прежде Царства Божия и правды Его, и это все приложится вам».

«...Любите врагов ваших, благословляйте проклинающих вас, благотворите ненавидящих вас и молитесь за обижающих и гонящих вас».

«Итак, будьте совершенны, как совершенен Отец Ваш Небесный».

«Молитесь же так: Отче наш, сущий на небесах! Да святится имя Твое; да приидет Царствие Твое; да будет воля Твоя и на земле, как на небесах».

Этические системы других идеациональных умонастроений (индуизма, буддизма, даосизма, зороастризма)

Добро – это одно; удовольствие — совершенно иное; оба, обладая разными объектами, приковывают человека. Праведен тот, кто следует добру; тот же, кто выбирает удовольствие, не достигает цели.

Смотри на мир, как бы ты смотрел на мыльный пузырь (или мираж).

Глупость растворена в нем, мудрость и не касается его.

Все склонно к развалу, и нет в нем постоянства. Везде я нахожу старость, болезни, смерть. Поэтому я ищу такого счастья, которое не разрушается и никогда не исчезнет, которое никогда не знает начала и одинаково взирает на врага и на друга, которое не нуждается ни в богатстве, ни в красоте, некоем счастье... всеми мыслями о мире порушенном.

Мудрецов... ничто не заботит в этом мире.

Нет удовлетворенных страстей, даже нескончаемым потоком золотых монет. Тот, кому известно, что страсти скоротечны и причиняют боль, тот — мудр. Он находит удовольствие только в разрушении всех страстей.

Человек, свободный от желаний... видит величие своего собственного неэмпирического "Я", созданного милостью творца. Он величайший из всех.

Разум, приближающийся в Вечному, достигает разрушения всех страстей.

Чувственные этические нормы

Максимум счастья для максимального числа людей.

Высшая цель — наслаждение.

Давайте есть, пить, веселиться, ибо завтра нас уже не будет.

Вино, женщины и песня.

Следуй своим желаниям, покуда жив... Делай все, что пожелаешь, на этой земле и не тревожь сердца своего.

Жизнь коротка, давайте насладимся же ею.

Не существует небес, нет конечного освобождения, нет ни одной единственной души в мире ином... Покуда человек жив, пусть живет счастливо, пусть питается песней, даже если он погряз в долгах. Если тело станет прахом, то как вернуть его вновь?!

Лесбия, ты прекрасна... Дай нам жить, дай нам любить, моя Лесбия. Солнце заходит, чтобы взойти вновь, а что касается нас, то когда эфемерный огонь нашей жизни погаснет, мы уснем вечным сном. Поэтому дайте мне тысячу поцелуев, потом сто, потом снова тысячу... после мы собьемся со счета, чтобы больше не думать о нем.

Лови день.

Купи автомобиль и будь счастлив.

Идеалистические этические нормы.

"Полное счастье человека не может быть ни чем иным, кроме как видением божественной сущности" (Фома Аквинский. Сумма теологии. II, I, q. ,V).

"В убеждении, что Душа бессмертна и способна переносить любое зло и любое благо, мы все всегда будем держаться высшего пути и всячески соблюдать справедливость вместе с разумностью, чтобы, пока мы здесь, быть друзьями самим себе и богам... и в том тысячелетнем странствии... нам будет хорошо (Платон. Государство, 621 c-d).

"Высшее благо или совершенно счастливая жизнь будет выше той, что соответствует человеку, ибо так он будет жить не в силу того, что он человек, а потому, что в нем присутствует нечто божественное... Насколько возможно, надо возвышаться до бессмертия и делать все ради жизни, соответствующей наивысшему в самом себе" (Аристотель. Никомахова этика, И77 в).

Помни о смерти... Имущество не создает счастья. Богатство не постоянно. Не ешь хлеба, когда другой испытывает нужду, но и не протягивай ему руку с хлебом... Будь благочестивым, усердным. Не будь пьяницей. Веди честную жизнь. Будь уважительным. Учись, ибо знания полезны... Проявляй заботу о женщинах.

Удовольствие тленно, оно проходит, как сон. Познав его, человек в конце встречает смерть (древнеегипетские нравственные заповеди).

Таблиця А.1 – Зведена характеристика основних типів культурної ментальності за П. Сорокінім

Основні елементи	Типи культурної ментальності		
	ідеаціональна	чуттєва	ідеалістична
1	2	3	4
1 Реальність	Остання реальність, вічна, не чуттєва, трансцендентна	Чуттєва, емпірична, матеріальна	І та, й інша представлені приблизно однаково
2 Основні потреби і цілі	Духовні	Різноманітні і надзвичайно чуттєві	І та, й інша представлені приблизно однаково
3 Спосіб задоволення	Головним чином самовдосконалення	Головним чином зміна зовнішнього середовища	Обидва способи
4 Активність	Інтровертна	Екстравертна	Обидва типи однаково представлені

Продовження таблиці А.1

1	2	3	4
5 Знання	Розвиває розуміння і пізнання духовних, нематеріальних явищ і переживань; розвиває мистецтво виховання й зміни внутрішнього життя людини	Розвиває науку про природні явища й технічні винаходи; веде до розвитку техніки, до перетворення людиною навколишньої фізичної реальності	Обидва типи рівно представлені
6 Істина, її категорії, критерії й методи досягнення	Заснована на внутрішньому досвіді, інтуїції, «одкровенні», пророцтві	Заснована на спостереженні, вимірюванні, експериментах за допомогою органів почуттів, логічному аналізі	Обидва способи однаково акцентовані (схоластика)
7 Моральні цінності й системи	Абсолютні, категоричні, вічні й незмінні	Відносні, чуттєві, утилітарні, максимум щастя для більшості людей, «мораль розумного егоїзму»	Обидві однаково акцентовані
8 Соціальні і практичні цінності	Неминучі і ведуть до останньої реальності; не мають цінності; негативні, багатство, земний комфорт, акцент на жертвності	Усе, що приносить радість, і насамперед багатство і комфорт, у них основа престижу; принцип розумного егоїзму	Обидві системи рівно представлені